

Version 001: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

[શ્રી ટોડરમલ ગ્રન્થમાળા, પુષ્પ નં. ૨૦]

તત્ત્વજ્ઞાન પાઠમાલા ભાગ ૧

[હિંદી પરથી ગુજરાતી અનુવાદ]

(શ્રી વીતરાગ વિજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ પરીક્ષા બોર્ડ દ્વારા નિર્ધારિત)

: લેખક-સમ્પાદક :

ડૉ. હુકમચન્દ ભારિલ્લ

શાસ્ત્રી, ન્યાયતીર્થ, સાહિત્યરત્ન, એમ. એ., પીએચ. ડી.
સંયુક્તમંત્રી, પં. ટોડરમલ સ્મારક ટ્રસ્ટ, જયપુર.

: અનુવાદક :

રમણલાલ માણેકલાલ શાહ.

બી. એસ. સી. બી. ટી.

: પ્રકાશક :

મંત્રી, શ્રી ટોડરમલ સ્મારક ભવન

એ-૪, બાપૂનગર, જયપુર-૩૦૨૦૦૪ (રાજ.)

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

Thanks & Our Request

This shastra has been donated to mark the 15th svargyaas anniversary (28 September 2004) of our mother, Laxmiben Premchand Shah, by Rajesh and Jyoti Shah, London, who have paid for it to be "electronised" and made available on the Internet.

Our request to you:

1) We have taken great care to ensure this electronic version of TattvaGnaan Pathmala - 1 is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.

2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

Version 001: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

Version History

Version Number	Date	Changes				
001	28 Sept 2004	First electronic version. Error corrections made: <table border="1"><thead><tr><th>Errors in Original Physical Version</th><th>Electronic Version Corrections</th></tr></thead><tbody><tr><td>Vishay Suchi, Line 6 : नेमीय्यंदळ</td><td>नेमीयंदळ</td></tr></tbody></table>	Errors in Original Physical Version	Electronic Version Corrections	Vishay Suchi, Line 6 : नेमीय्यंदळ	नेमीयंदळ
Errors in Original Physical Version	Electronic Version Corrections					
Vishay Suchi, Line 6 : नेमीय्यंदळ	नेमीयंदळ					

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

मैं ज्ञानानंद स्वभावी हूँ

(डॉ. हुकमचंद भारिल्ल, जयपुर)

●————●
मैं हूँ अपने में स्वयं पूर्ण,
पर की मुझ में कुछ गंध नहीं ।
मैं अरस अरूपी अस्पर्शी,
पर से कुछ भी संबंध नहीं ॥

मैं रंग-राग से भिन्न भेद से
भी मैं भिन्न निराला हूँ ।
मैं हूँ अषष्ठ यैतन्यपिष्ठ,
निज रस में रमने वाला हूँ ॥

मैं ही मेरा कर्ता-धर्ता,
मुझ में पर का कुछ काम नहीं ।
मैं मुझ में रहने वाला हूँ,
पर में मेरा विश्राम नहीं ॥

मैं शुद्ध, बुद्ध, अविबुद्ध अके,
पर परिणति से अप्रभावी हूँ ।
आत्मानुभूति से प्राप्त तत्त्व,
मैं ज्ञानानंद स्वभावी हूँ ॥

Version 001: remember to check <http://www.AtmaDharma.com> for updates

सर्वाधिकार सुरक्षित

प्रथमावृत्ति : ५५०० (हिंदी)
रक्षाबंधन, वि. सं. २०२८
दिनांक २४-८-१९७२

प्रथमावृत्ति : २१०० (गुजराती)

मुद्रक :
भगनलाल जैन
अजित मुद्रणालय
सोनगढ (सौराष्ट्र)

Please inform us of any errors on rajesh@AtmaDharma.com

સમર્પણ

આ ભૌતિકવાદી યુગમાં, જ્યારે સમસ્ત જગત ભોગ-સન્મુખ થઈ રહ્યું છે અને અશાન્તિની જ્વાળાથી સંતપ્ત છે, એવા સમયમાં જેમણે આધ્યાત્મિકતાનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરીને અપૂર્વ આત્મશાંતિનો માર્ગ પ્રશસ્ત કર્યો છે, પોતે નિરંતર આત્મ-સાધનામાં લીન છે તથા મોહમાં ઘેલા અમારા જેવાં પામર પ્રાણીઓને જેમણે મુક્તિનો માર્ગ બતાવીને મહાન-મહાન ઉપકાર કર્યો છે; પરમ પૂજ્ય આચાર્ય ઘરસેન, કુંદકુંદ, ઉમાસ્વામી, સમન્તભદ્ર, અમૃતચંદ્ર, નેમિચન્દ્ર આદિ વીતરાગી દિગંબર મુનિવરોમાં જેમને અપાર ભક્તિ છે અને પંડિતપ્રવર પાંડે રાજમલજી, કવિવર પં. બનારસીદાસજી અને આચાર્યકલ્પ પં. ટોડરમલજી પ્રત્યે જેમને અપાર શ્રદ્ધા છે; તે જિનવાણીના પરમ અને પ્રબળ પ્રચારક આધ્યાત્મિક સંત પૂજ્યવર **શ્રી કાનજીસ્વામી**નાં કર-કમલોમાં સાદર સવિનય સમર્પિત.

પૂરણચંદ ગોદિકા

અધ્યક્ષ.

નિવેદન

આ પુસ્તક શ્રી ટોડરમલ સ્મારક ભવન દ્વારા પ્રકાશિત અને વીતરાગ-વિજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ પરીક્ષા બોર્ડના પાઠ્યક્રમમાં નક્કી થયેલ બાલબોધ પાઠમાલા ભાગ ૧,૨,૩ ની પછીનું સાતમું પુસ્તક છે. તેથી આ પુસ્તકનું નિર્માણ ઉપરોક્ત છ પુસ્તકોના પૂર્વજ્ઞાનને આધાર માનીને થયું છે, સાથે ઉપરોક્ત પરીક્ષાબોર્ડની વિશારદ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમને પણ લક્ષમાં રાખવામાં આવેલ છે.

બાલબોધ પાઠમાળાઓ અને વીતરાગ-વિજ્ઞાન પાઠમાળાઓના, ત્રણથી ચાર વર્ષના થોડા સમયમાં કેટલાંય સંસ્કરણોનું બહાર પડવું અને બે લાખથી પણ વધારે પુસ્તકોનું વેચાણ થવું- એ તે પાઠમાળાઓની લોકપ્રિયતાનું પ્રમાણ છે અને તેનાથી અમને આ કાર્યમાં પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. તેથી તે પુસ્તકોની જેમ આ પુસ્તકને પણ સર્વાંગસુંદર અને ઉપયોગી બનાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. એના પાઠોની પસંદગીમાં ચારેય અનુયોગોને સમાન રીતે પ્રતિનિધિત્વ તો આપવામાં આવ્યું છે. સાથે સાથે સાચાં દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ પ્રત્યે ભક્તિ અને બહુમાન ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી પૂજન અને સ્તુતિ સંબંધી પાઠો પણ રાખવામાં આવેલા છે.

સર્વશ્રી ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ સોનગઢ; પં. રતનચંદજી શાસ્ત્રી, ન્યાયતીર્થ, એમ.એ. વિદિશા; પં. 'યુગલ', એમ. એ. કોટા; શ્રી નેમીચંદજી પાટની આગરા-સર્વ એ આ પુસ્તક માટે પાઠો લખવાની અત્યંત કૃપા કરી છે. અને સંસ્થાના સુયોગ્ય સંયુક્ત મંત્રી ડો. હુકમચંદજી ભારિલ્લ, શાસ્ત્રી, ન્યાયતીર્થ, એમ. એ., પી.એચ.ડી. એ પુસ્તકનું સુનિયોજિત સંપાદન અને બાકીના પાઠોનું લેખન કર્યું છે. ઉપરોક્ત બધાય મહાનુભાવોનો અમે હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ.

જો જિજ્ઞાસુ પાઠકોને આનાથી થોડો પણ લાભ મળશે તો અમો અમારા પ્રયાસને સફળ લેખીશું.

નિવેદકો :-

નેમીચંદજી પાટની

મંત્રી.

પૂરણચંદ ગોઠીકા

અધ્યક્ષ.

વિષય-સુચી

ક્રમ	પાઠનું નામ	લેખક	પૃષ્ઠ
૧	શ્રી સીમંધર પૂજન	ડૉ. હુકમચંદજી ભારિલ્લ, જયપુર	૭
૨	સાત તત્ત્વો સંબંધી ભૂલો	પં. રતનચંદજી ભારિલ્લ, વિદિશા	૧૨
૩	લક્ષણ અને લક્ષણાભાસ	ડૉ. હુકમચંદજી ભારિલ્લ, જયપુર	૨૦
૪	પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓ	શ્રી નેમીચંદજી પાટની, આગરા	૨૭
૫	સુખ શું છે ?	ડૉ. હુકમચંદજી ભારિલ્લ, જયપુર	૪૦
૬	પાંચ ભાવો	પં. ખીમચંદ જેઠાલાલ, સોનગઢ	૪૫
૭	ચાર અભાવ	ડૉ. હુકમચંદજી ભારિલ્લ, જયપુર	૫૫
૮	પાંચ પાંડવો	ડૉ. હુકમચંદજી ભારિલ્લ, જયપુર	૬૫
૯	ભાવના બત્રીસી	પ. યુગલકિશોરજી, 'યુગલ', કોટા.	૭૬

પાઠ ૧

શ્રી સીમંધર પૂજન

સ્થાપના

ભવ-સમુદ્ર સિમિત ક્રિયો, સીમંધર ભગવાન ।
કર સિમિત^૧ નિજ જ્ઞાન કો, પ્રગટ્યો પૂરણ જ્ઞાન ॥
પ્રગટ્યો પૂરણ જ્ઞાન વીર્ય- દર્શન-સુખધારી,
સમયસાર અવિકાર વિમલ ચૈતન્ય-વિહારી ।
અંતર્બલ સે ક્રિયા પ્રબલ રિપુ-મોહ પરાભવ,
અરે ભવાન્તક! કરો અભય હર લો મેરા ભવ ॥

ૐ હ્રી શ્રી સીમંધરજિન ! અત્ર અવતર અવતર સંવૌષટ્ । અત્ર તિષ્ઠ તિષ્ઠ ઠઃ ઠઃ ।
અત્ર મમ સન્નિહિતો ભવ ભવ વષટ્ ।

જલ

પ્રભુવર તુમ જલ-સે શીતલ હો, જલ-સે નિર્મલ અવિકારી હો,
મિથ્યામલ ઘોને કો જિનવર, તુમહી તો મલ-પરિહારી હો ।
તુમ સમ્યજ્ઞાનજલોદયિ હો, જલધર અમૃત બરસાતે હો,
ભવિજન-મન-મીન-પ્રાણદાયક, ભવિજન-મન-જલજ ખિલાતે હો ।
હે જ્ઞાનપયોનિધિ સીમંધર! યહ જ્ઞાન-પ્રતીક સમર્પિત હૈ,
હો શાન્ત જ્ઞેયનિષ્ઠા મેરી, જલ સે ચરણાંમ્બુજ ચરિત હૈ ॥
ૐ હ્રી શ્રી સીમંધરજિનેન્દ્રાય જન્મજરામૃત્યુવિનાશનાય જલમ્ નિર્વપામીતિ સ્વાહા ।

ચંદન

ચંદન-સમ ચન્દ્રવદન જિનવર, તુમ ચન્દ્ર-કિરણ સે સુખકર હો,
ભવ-તાપ નિકંદન હે પ્રભુવર, સચમુચ તુમ હી ભવ-દુઃખ-હર હો ।

૧. જ્ઞાનને પરથી હઠાવી પોતામાં મગ્ન કરવું.

जल रङ्ग इमारा अन्तःस्तल, प्रभु छच्छओं की जवाला से,
यह शान्त न होगे हे निजवर, रे ! विषयों की मधुशाला से ।
चिर अंतर्दृष्ट मिटाने को, तुमही मलयगिरि चंदन हो,
अरयूं चंदन से चरणांबुज, भवतपडर ! शत शत चंदन हो ॥
ॐ ह्रीं श्री सीमंघरजिनेन्द्राय संसारतापविनाशनाय चंदनम् निर्वपामीति स्वाहा ।

अक्षत

प्रभु ! अक्षतपुर के वासी हो, मैं भी तेरा विश्वासी हूँ,
क्षत-विक्षत मैं विश्वास नहीं, तेरे पद का प्रत्याशी हूँ।
अक्षत का अक्षत-संबल ले, अक्षत-साम्राज्य लिया तुमने,
अक्षत-विज्ञान दिया जग को, अक्षत-भ्रत्सांड¹ किया तुमने।
मैं केवल अक्षत अभिलाषी, अक्षत अतः अवे चरण लाया,
निर्वाह-शिला के संगम-सा, धवलक्षत मेरे मन लाया ॥
ॐ ह्रीं श्री सीमंघरजिनेन्द्राय अक्षयपदप्राप्तये अक्षतम् निर्वपामीति स्वाहा ।

पुष्प

तुम सुरमित ज्ञान-सुमन हो प्रभु, नहीं राग-द्वेष दुर्गंध कहीं,
सर्वांग सुकोमल चिन्मय तन, जग से कुछ भी संबंध नहीं ।
निज अंतर्वास सुवासित हो, शुन्यान्तर पर की माया से,
चैतन्य-विपिन के चितरंजन, हो दूर जगत की छाया से।
सुमनों से मन को राह मिली, प्रभु कल्पबेल से यह लाया,
छनको पा यहक उठा मन-भग, भर योंच चरण में ले आया ॥
ॐ ह्रीं श्री सीमंघरजिनेन्द्राय कामभाषविध्वंसनाय पुष्पम् निर्वपामीति स्वाहा ।

नैवेद्य

आनंद रसामृत के द्रव्य हो, नीरस जडता का दान नहीं,
तुम मुक्त क्षुधा के वेदन से, पटरस का नाम-निशान नहीं।
विध-विध व्यंजन के विग्रह से, प्रभु भूष न शांत हुई मेरी,
आनंद सुधारस निर्जर तुम, अतः अवे चरण ली प्रभु तेरी ॥

१. पूर्ण शुद्ध स्वभाव पर्याय.

ચિર-તૃપ્તિ-પ્રદાયી વ્યંજન સે, હો દૂર ક્ષુધા કે અંજન યે,
ક્ષુત્પીડા કેસે રહ લેગી? જબ પાયે નાથ નિરંજન સે।।
ૐ શ્રી શ્રી સીમંધરજિનેન્દ્રાય ક્ષુધારોગવિનાશનાય નૈવેદ્યં નિર્વપામીતિ સ્વાહા।

દીપ

ચિન્મય-વિજ્ઞાન-ભવન અધિપતિ, તુમ લોકાલોક પ્રકાશક હો,
કૈવલ્ય-કિરણ સે જ્યોતિત પ્રભુ ! તુમ મહામોહતમ નાશક હો।
તુમ હો પ્રકાશ કે પુંજ નાથ! આવરણોં કી પરઘાંહ નહીં,
પ્રતિબિંબિત પૂરી જોયાવલિ, પર ચિન્મયતા કો આંચ નહીં।
લે આયા દીપક ચરણોં મેં, રે! અંતર આલોકિત કર દો,
પ્રભુ તેરે મેરે અન્તર^૧ કો, અવિલંબ નિરંતર સે ભર દો।।
ૐ શ્રી શ્રી સીમંધરજિનેન્દ્રાય મોહાંધકારવિનાશનાય દીપમ્ નિર્વપામીતિ સ્વાહા।

ધૂપ

ધૂ-ધૂ જલતી દુઃખ કી જવાલા, પ્રભુ ત્રસ્ત નિખિલ જગતીતલ હે,
બેચેત પડે સબ દેહી હૈં, ચલતા ફિર રાગ પ્રભંજન હે।
યહ ધૂપ ધૂમરી ખા ખાકર, ઊડ રહા ગગન કી ગલિયોં મેં,
અજ્ઞાનતમાવૃત ચેતન જ્યોં, ચૌરાસી કી રંગ-રલિયોં મેં।
સંદેશ ધૂપ કા તાત્વિક પ્રભુ, તુમ હુયે ઊર્ધ્વગામી જગ સે,
પ્રગટે દશાંગ^૨ પ્રભુવર તુમ કો, અંતઃદશાંગ કી સૌરભ સે।।
ૐ શ્રી શ્રી સીમંધરજિનેન્દ્રાય અષ્ટકર્મદહનાય ધૂપમ્ નિર્વપામીતિ સ્વાહા।

ફલ

શુભ-અશુભ વૃત્તિ એકાંત દુઃખ, અત્યંત મલિન સંયોગી હે,
અજ્ઞાન વિધાતા હે ઈનકા, નિશ્ચિત ચૈતન્ય વિરોધી હે।
કાટોં સી પૈદા હો જાતી, ચૈતન્ય-સદન કે આંગન મેં,
ચંચલ ણયા કી માયા સી, ઘટતી ક્ષણ મેં બઢતી ક્ષણ મેં।

૧. ફરક ૨. ઉત્તમ ક્ષમાદિ દશ ધર્મ.
તેરી ફલ-પૂજા કા ફલ પ્રભુ ! હો શાંત શુભાશુભ જવાલાયેં,

मधुकल्प इलों सी ज्वन में प्रभु! शांति लतायें छा जवें।।
ॐ ह्री श्री सीमंधरजिनेन्द्राय मोक्षफलप्राप्तये इलम् निर्वपामीति स्वाहा।

अर्घ

निर्मल जल-सा प्रभु निज स्वरूप, पहियान उसी में लीन हुआ,
भव-ताप उतरने लगा तभी यंदन-सी उठी हिलोर हिये।
अभिराम-भवन प्रभु अक्षत का, सब शक्ति-प्रसून लगे मिलने,
क्षुत-तृषा अक्षरह दोष क्षीण, कैवल्य प्रदीप लगा जलने।
मिट यली यपलता योगों की, कर्मों के ँधन ध्वस्त हुआ,
इल हुआ प्रभो! औसा मधुरिम, तुम धवल निरंजन व्यक्त हुआ॥
ॐ ह्री श्री सीमंधरजिनेन्द्राय अनर्घपदप्राप्तये अर्घम् निर्वपामीति स्वाहा।

जयमाला

वैदेही हो देह में, अतः विदेही नाथ।

सीमंधर निज सीम में, शाश्वत करो निवास॥१॥

श्री जिन पूर्व विदेह में, विद्यमान अरहंत।

वीतराग सर्वज्ञ श्री, सीमंधर भगवंत॥२॥

हे ज्ञानस्वभावी सीमंधर, तुम हो असीम आनंदरूप।

अपनी सीमा में सीमित हो, फिर भी हो तुम त्रैलोक्य भूप॥३॥

मोहान्धकार के नाश हेतु, तुम ही हो दिनकर अति प्रयत्न।

हो स्वयं अभङ्गित कर्म शत्रु को, किया आपने भंड-भंड॥४॥

गृहवास राग की आग त्याग, धारा तुमने मुनिपद मदान।

आत्म-स्वभाव साधन द्वारा, पाया तुमने परिपूर्ण ज्ञान॥५॥

तुम दर्शनज्ञान-दियाकर हो, वीरज मंडित आनंदकंद।

तुम हुआ स्वयं में स्वयं पूर्ण, तुम ही हो सख्ये पूर्ण यंद॥६॥

पूरव विदेह में हे जिनवर, हो आप आज भी विद्यमान।

हो रक्षा दिव्य उपदेश, भव्य पा रहे नित्य अध्यात्म-ज्ञान॥७॥

श्री कुंडकुंड आचार्यदिव को, मिला आपसे दिव्य ज्ञान ।
आत्मानुभूति से कर प्रमाणा, पाया उनने सत्यार्थ ज्ञान ॥ ८॥
पाया था उनने समयसार, अपनाया उनने समयसार ।
समजाया उनने समयसार, छो गये स्वयं वे समयसार ॥ ९॥
दे गये हमें वे समयसार, गा रहे आज हम समयसार ।
है समयसार बस एक सार, है समयसार बिन सब असार ॥ १०॥
मैं हूँ स्वभाव से समयसार, परश्रुति हो जावे समयसार ।
है यही याद, है यही राद, छवन हो जावे समयसार ॥ ११॥

ॐ ह्री श्री सीमन्धरजिनेन्द्राय अनर्घपदप्राप्तये जयमालार्घ निर्वपामीति स्वाहा ।

समयसार है सार, और सार कुछ है नहीं ।
महिमा अपरंपार, समयसारमय आपकी ॥ १२॥

पुष्पांजलि क्षिपेत्

પાઠ ૨

સાત તત્વો સંબંધી ભૂલો

આચાર્યકલ્પ પંડિત ટોડરમલજી

(વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ)

આચાર્યકલ્પ પંડિત ટોડરમલજીના પિતાજી શ્રી જોગીદાસજી ખંડેલવાલ દિ. જૈન ગોદિકા ગોત્રીય હતા. તેમના માતૃશ્રીનું નામ રંભાબાઈ હતું. તેઓ પરણેલા હતા. તેમને બે પુત્રો હતા. હરિશ્ચંદ્ર અને ગુમાનીરામ. ગુમાનીરામ મહાન પ્રતિભાશાળી અને પિતાના જેવા જ ક્રાન્તિકારી હતા.જો કે પંડિતજીનું મોટા ભાગનું જીવન જયપુરમાં જ વીત્યું તેમ છતા તેમને પોતાની આજીવિકા માટે થોડો સમય સિંધાણા અવશ્ય રહેવું પડ્યું હતું. ત્યાં તેઓ દિલ્હીના એક શાહુકારને ત્યાં કામ કરતા હતા.

જો કે પરંપરાગત માન્યતાનુસાર તેમનું આયુષ્ય ૨૭ વર્ષનું મનાય છે; પરંતુ તેમની સાહિત્યસાધના, જ્ઞાન અને તાજા પ્રાપ્ત થયેલા ઉલ્લેખો અને પ્રમાણોના આધારે એ નિશ્ચિત થઈ ચુક્યું છે કે તેઓ ૪૭ વર્ષ સુધી જીવિત હતા. તેમની મૃત્યુતિથિ વિ. સં. ૧૮૨૩-૨૪ લગભગ નિશ્ચિત છે, તેથી તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૭૭૬-૭૭ માં હોવો જોઈએ.

તેમનું સામાન્ય શિક્ષણ જયપુરની એક આધ્યાત્મિક (તેરાપંથ) ગોષ્ઠીમાં થયું. પરંતુ અગાધ વિદ્વત્તા તો માત્ર પોતાનાં ભારે શ્રમ અને પ્રતિભાનાં બળ વડે જ તેમણે પ્રાપ્ત કરી; અને તે વહેંચી પણ ખૂબ ઉદાર દિલે. તેઓ પ્રતિભાસંપન્ન, પ્રજ્ઞાવાન અને અધ્યયનશીલ હતાં. પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને હિંદી ઉપરાંત તેમને કન્નડ ભાષાનું પણ

જ્ઞાન હતું. તેમના સંબંધમાં વિ. સં. ૧૮૨૧ માં બ્ર. રાયમલ ઇન્દ્રધ્વજ વિધાન મહોત્સવ પત્રિકામાં લખે છે - “આવા પ્રકાંડ પ્રજ્ઞાનાં ધારક પુરુષ આ કાળમાં થવા દુર્લભ છે, તેથી તેમને મળવાથી સર્વ સંદેહ દૂર થાય છે.”

તેઓ પોતે મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશકમાં પોતાનાં અધ્યયન સંબંધમાં લખે છે - “ટીકા સહિત સમયસાર, પંચાસ્તિકાય, પ્રવચનસાર, નિયમસાર, ગોમ્મટસાર, લલ્લિધસાર, ત્રિલોકસાર, તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઇત્યાદિ શાસ્ત્ર; તથા ક્ષપણસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધિયુપાય, અષ્ટપાહુડ, આત્માનુશાસન આદિ શાસ્ત્ર; તથા શ્રાવક - મુનિનાં આચારનાં પ્રરૂપક અનેક શાસ્ત્ર; સુકથા સહિત પુરાણાદિ શાસ્ત્ર એ વગેરે અનેક શાસ્ત્ર છે, તેમાં મારી બુદ્ધિ અનુસાર અભ્યાસ વર્તે છે.”

તેઓશ્રીએ પોતાના જીવનમાં નાની મોટી બાર રચનાઓ કરી છે. આ રચનાઓનું પરિમાણ લગભગ એક લાખ શ્લોક પ્રમાણ અર્થાત્ પાંચ હજાર પૃષ્ઠ લગભગ છે. તેમાં કેટલીક તો લોકપ્રિય ગ્રંથોની વિશાળ પ્રામાણિક ટીકાઓ છે અને કેટલીક સ્વતંત્ર રચનાઓ છે. તે રચનાઓ ગદ્ય અને પદ્ય બેઉ રૂપોમાં મળી આવે છે. આ કૃતિઓ સમયાનુક્રમ પ્રમાણે નીચે મુજબ છે. :-

(૧) રહસ્યપૂર્ણ ચીટ્ટી (વિ.સં. ૧૮૧૧)	}	* સમ્યગ્જ્ઞાન ચંદ્રિકા. (વિ. સં. ૧૮૧૮)
(૨) ગોમ્મટસાર જીવકાંડ ભાષા ટીકા		
(૩) ગોમ્મટસાર કર્મકાંડ ભાષા ટીકા		
(૪) અર્થસંદષ્ટિ અધિકાર		
(૫) લલ્લિધસાર ભાષા ટીકા		
(૬) ક્ષપણસાર ભાષા ટીકા		
(૭) ગોમ્મટસાર પૂજા		
(૮) ત્રિલોકસાર ભાષા ટીકા		
(૯) સમવસરણ રચના વર્ણન		

* ગોમ્મટસાર જીવકાંડ અને કર્મકાંડ ભાષા ટીકા, લલ્લિધસાર અને ક્ષપણસાર ભાષા ટીકા તથા અર્થસંદષ્ટિ અધિકારને “સમ્યગ્જ્ઞાન ચંદ્રિકા” પણ કહે છે.

- (૧૦) મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશક (અપૂર્ણ)
- (૧૧) આત્માનુશાસન ભાષા ટીકા
- (૧૨) પુરુષાર્થસિદ્ધિયુપાય ભાષા ટીકા (અપૂર્ણ)

પં. દોલતરામજી કાસલીવાલે વિ. સં. ૧૮૨૭ માં આ પૂરી કરી.

તેની ગદ્ય શૈલી પરિશુદ્ધ , પ્રૌઢ અને સહજ બોધગમ્ય છે. તેમની શૈલીનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ તેમના મૌલિક ગ્રંથ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકમાં જોવા મળે છે. તેમની મૂળ ભાષા વ્રજ હોવા છતાં તેમાં ખડી બોલીનું ખડાપન પણ છે. અને સાથે સાથે સ્થાનીય રંગત પણ. તેમના ભાવોને પ્રગટ કરવામાં તેમની ભાષા પરિપૂર્ણ સમર્થ અને પરિસ્પષ્ટ છે. તેમના સંબંધમાં વિશેષ જાણકારી મેળવવા માટે “પંડિત ટોડરમલ : વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ” નામના ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવો.

આ પાઠ મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકના સાતમા અધિકારનો આધાર લઈ લખવામાં આવ્યો છે. નિશ્ચય-વ્યવહારથી વિશેષ જાણકારી માટે મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશકના સાતમા અધિકારનું અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

સાત તત્ત્વો સંબંધી ભૂલો

જ્યાં સુધી જીવાદિ સાત તત્ત્વોનું વિપરીતાભિનિવેશ^૧ રહિત સાચું ભાવભાસન^૨ ન થાય ત્યાં સુધી સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. જૈન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી લેવા છતાં મિથ્યાદષ્ટિ જીવને તત્ત્વનું સાચું ભાવભાસન હોતું નથી.

જીવ અને અજીવ સંબંધી ભૂલો

૧. જૈન શાસ્ત્રોમાં કહેલા જીવના ત્રસ-સ્થાવરાદિરૂપ તથા ગુણસ્થાન-માર્ગણાદિરૂપ ભેદોને તથા અજીવના પુદ્ગલાદિરૂપ ભેદોને અને વર્ણાદિરૂપ પર્યાયોને તો જાણે છે, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં ભેદવિજ્ઞાન તથા વીતરાગદશા થવાના કારણભૂત જેવું નિરૂપણ કર્યું છે તેવું જાણતો નથી.

૨. વળી જો કોઈ પ્રસંગથી તેવું પણ જાણવું થાય તો શાસ્ત્રાનુસાર જાણી લે છે, પરંતુ આપને આપરૂપ જાણી તેમાં પરનો અંશ પણ ન મેળવવો અને પોતાનો અંશ પણ પરમાં ન મેળવવો-એવું સાચું શ્રદ્ધાન કરતો નથી.

૩. અન્ય મિથ્યાદષ્ટિઓની જેમ આ પણ આત્માશ્રિત જ્ઞાનાદિમાં તથા શરીરાશ્રિત ઉપદેશ-ઉપવાસાદિ ક્રિયાઓમાં પોતાપણું માને છે.

૪. શાસ્ત્રાનુસાર આત્મા સંબંધી ચર્ચા કરતો હોવા છતાં પણ ‘હું આત્મા છું અને શરીરાદિ મારાથી ભિન્ન છે’ એવો ભાવ ભાસતો નથી. જેમ કોઈ બીજાની જ વાતો કરી રહ્યો હોય તેમ આ આત્મા અને શરીરની ભિન્નતા પ્રરૂપે છે.

૫. વળી જીવ અને પુદ્ગલના પરસ્પર નિમિત્તથી અનેક ક્રિયાઓ થાય છે, તે સર્વને બે દ્રવ્યોના મેળાપથી નિપજેલી માને છે; પણ આ જીવની ક્રિયા છે તેમાં પુદ્ગલ નિમિત્ત છે તથા આ પુદ્ગલની ક્રિયા છે તેમાં જીવ નિમિત્ત છે, એમ ભિન્ન ભિન્ન ભાવ ભાસતો નથી.

આસ્ત્રવ

૧. હિંસાદિરૂપ પાપાસ્ત્રવ છે તેને તો હેય^૩ માને છે પરંતુ અહિંસાદિરૂપ

-
૧. ઊંઘી માન્યતા અથવા ઊંઘો અભિપ્રાય, ૨. અંતરંગ જ્ઞાન,
૩. ત્યાગ કરવા યોગ્ય.

પુણ્યાસ્ત્રવ છે તેને ઉપાદેય^૧ માને છે; પણ આ બેઉ બંધના કારણ હોવાથી હેય જ છે.

૨. જ્યાં વીતરાગ થઈ જાતા-દષ્ટારૂપ પ્રવર્તે ત્યાં જ નિર્બંધતા^૨ છે; તેથી તે જ ઉપાદેય છે. જ્યાં લગી એવી દશા ન થાય ત્યાં લગી પ્રશસ્તરાગરૂપ^૩ ભલે પ્રવર્તે, પરંતુ શ્રદ્ધાન તો એવું રાખો કે - આ પણ બંધનું કારણ છે, હેય છે ; જો શ્રદ્ધાનમાં તેને મોક્ષમાર્ગ માને તો મિથ્યાદષ્ટિ જ છે.

૩. મિથ્યાત્વાદિ આસ્ત્રવોના અંતરંગ સ્વરૂપને તો ઓળખતો નથી, એમના બાહ્ય રૂપને જ આસ્ત્રવ માને છે. જેમ કે-

- (ક) ગૃહિત મિથ્યાત્વને તો મિથ્યાત્વ જાણે છે, પરંતુ અનાદિ અગૃહિત મિથ્યાત્વ છે, તેને ઓળખતો નથી
- (ખ) બાહ્ય જીવહિંસાને તથા ઈન્દ્રિય-મનનાં વિષયોમાં પ્રવૃત્તિને અવિરતિ જાણે છે, પરંતુ હિંસામાં પ્રમાદપરિણતિ મૂળ છે, તથા વિષયસેવનમાં અભિલાષા^૪ મૂળ છે તેને ઓળખતો નથી.
- (ગ) બાહ્ય ક્રોધાદિ થાય તેને કષાય માને છે, પણ અભિપ્રાયમાં જે રાગ-દ્વેષ રહે છે તેને ઓળખતો નથી
- (ઘ) બાહ્ય ચેષ્ટા થાય તેને જ યોગ માને છે, પણ અંતરંગ શક્તિભૂત યોગોને જાણતો નથી.

૪. જે અંતરંગ અભિપ્રાયમાં મિથ્યાત્વાદિરૂપ રાગાદિભાવ છે વસ્તુતઃ તે જ આસ્ત્રવ છે. તેને નહીં ઓળખવાથી આસ્ત્રવ તત્ત્વનું પણ સાચું શ્રદ્ધાન નથી.

બંધ

૧. પાપબંધનાં કારણો જે અશુભ ભાવો છે તેને તો બૂરા જાણે છે પણ પુણ્યબંધનાં કારણો જે શુભ ભાવો છે તેને ભલા માને છે. પુણ્ય-પાપનો ભેદ તો અઘાતિ કર્મોમાં છે. ઘાતિ તો પાપરૂપ જ છે,

૧. ગ્રહણ કરવા યોગ્ય, ૨. બંધનો અભાવ, ૩. શુભરાગ, ૪. ઈચ્છા.

તથા શુભ ભાવોના કાળમાં પણ ઘાતિ કર્મોનો બંધ તો થયા જ કરે છે, તેથી શુભ ભાવો બંધનું જ કારણ હોવાથી ભલા કેમ હોઈ શકે?

સંવર

૧. અહિંસાદિરૂપ શુભાસ્ત્રવભાવોને સંવર માને છે, પણ એક જ કારણ વડે પુણ્યબંધ અને સંવર –બેઉ કેમ બની શકે? આની એને ખબર નથી.

૨. શાસ્ત્રમાં કહેલા સંવરનાં કારણો જે ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષદ્વજ્ય અને ચારિત્ર છે તેના સ્વરૂપને પણ યથાર્થ જાણતો નથી. જેમ કે –

(ક) પાપ ચિંતવન ન કરે, મૌન ધારે તથા ગમનાદિ ન કરે, તેને તે ગુપ્તિ માને છે. પણ ભક્તિ આદિરૂપ પ્રશસ્તરાગ વડે વિવિધ પ્રકારના વિકલ્પો^૧ થાય છે તેના તરફ તો લક્ષ નથી. વીતરાગભાવ થતાં જ્યાં મન-વચન-કાયાની ચેષ્ટા થાય નહીં એ જ સાચી ગુપ્તિ છે.

(ખ) એ જ પ્રમાણે યત્નાચાર પ્રવૃત્તિને સમિતિ માને છે. પણ એને એ ખબર નથી કે હિંસાના પરિણામોથી તો પાપ થાય છે, તથા રક્ષાના પરિણામોથી સંવર કહેશો તો પુણ્યબંધ કયા કારણ વડે થશે? મુનિઓને કિંચિત્ રાગ થતાં ગમનાદિ ક્રિયા થાય છે, ત્યાં તે ક્રિયાઓમાં અતિ આસક્તિના અભાવથી પ્રમાદરૂપ પ્રવૃત્તિ થતી નથી તથા અન્ય જીવોને દુઃખી કરીને તેઓ પોતાનું ગમનાદિ પ્રયોજન સાધતા નથી અને તેથી સ્વયં જ દયા પળાય છે; એ જ સાચી સમિતિ છે.

(ગ) વળી બંધાદિકના ભયથી અથવા સ્વર્ગ-મોક્ષના લોભથી તે ક્રોધાદિ કરતો નથી, પણ ત્યાં ક્રોધાદિ કરવાનો અભિપ્રાય તો મટયો નથી, છતાં પોતાને ક્ષમાદિ ધર્મનો ધારક માને છે. જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી કોઈ પદાર્થ ઈષ્ટ-અનિષ્ટરૂપ ભાસે નહિ ત્યારે ક્રોધાદિ સ્વયં જ ઊપજતા નથી; અને ત્યારે જ સાચો ધર્મ થાય છે.

(ઘ) અનિત્યાદિ ભાવનાના ચિંતવનથી શરીરાદિને બૂરાં જાણી તેનાથી ઉદાસ થવું

૧. રાગ-દ્વેષયુક્ત વિચાર.

તેનું નામ તે અનુપ્રેક્ષા કહે છે, પરંતુ તેની એવી ઉદાસીનતા તો દ્વેષરૂપ જ છે. વસ્તુના યથાર્થ સ્વભાવને ઓળખીને તેને ભલી જાણી રાગ ન કરવો તથા બૂરી જાણી દ્વેષ ન કરવો – એ જ સાચી ઉદાસીનતા છે.

(ચ) ક્ષુધાદિક લાગતાં તેના નાશનો ઉપાય ન કરવો તેને તે પરિષદ્વજ્ય માને છે, અંતરમાં કલેશરૂપ પરિણામો થાય છે તે તરફ ધ્યાન દેતો નથી. ઈષ્ટ-અનિષ્ટ સામગ્રી મળતાં સુખી-દુઃખી ન થવું તથા જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા રહી પ્રવર્તવું એ જ સાચો પરિષદ્વજ્ય છે.

(છ) વળી હિંસાદિના ત્યાગને ચારિત્ર માને છે. ત્યાં મહાવ્રતાદિરૂપ શુભોપયોગને ઉપાદેય માને છે, પણ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં આસ્ત્રવ-અધિકારમાં અણુવ્રત-મહાવ્રતને આસ્ત્રવરૂપ કહ્યાં છે. તો એ ઉપાદેય કેવી રીતે હોઈ શકે? વળી બંધનાં કારણ હોવાથી મહાવ્રતાદિને ચારિત્રપણું સંભવતું નથી. સર્વ કષાય રહિત જે ઉદાસીનભાવ છે એનું જ નામ ચારિત્ર છે. મુનિરાજ મંદ કષાયરૂપ મહાવ્રતાદિનું પાલન તો કરે છે. પરંતુ તેને મોક્ષમાર્ગ માનતા નથી.

નિર્જરા

૧. વીતરાગભાવરૂપ તપને તો તે જાણતો નથી, બાહ્યક્રિયામાં જ લીન રહે અને તેને જ તપ માની તે વડે નિર્જરા માને છે.

૨. તેને એ ખબર નથી કે જેટલો શુદ્ધ ભાવ છે તે તો નિર્જરાનું કારણ છે અને જેટલો શુભ ભાવ રહે તે બંધનું કારણ છે. નિશ્ચયધર્મ તો વીતરાગભાવ છે, અને તે જ નિર્જરાનું કારણ છે.

મોક્ષ

૧. તે મોક્ષ અને સ્વર્ગના સુખની એક જાતિ માને છે, જ્યારે સ્વર્ગસુખ ઇન્દ્રિયજનિત છે અને મોક્ષસુખ અતીન્દ્રિય છે.

૨. તે સ્વર્ગ અને મોક્ષનું કારણ પણ એક માને છે, જ્યારે સ્વર્ગનું કારણ શુભ ભાવ છે અને મોક્ષનું કારણ શુદ્ધ ભાવ છે.

આ પ્રમાણે સાતેય તત્ત્વોનું વિપરીત શ્રદ્ધાન જૈન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યા પછી પણ બન્યું રહે છે.

પ્રશ્ન :-

૧. જૈન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી લેવા છતાં પણ શું કોઈ જીવ મિથ્યાદષ્ટિ હોઈ શકે? જો હા, તો કેવી રીતે ? સ્પષ્ટ કરો.
૨. આ આત્મા જીવ અને અજીવ સંબંધી શું ભૂલ કરે છે?
૩. પુણ્યને મુક્તિનું કારણ માનવામાં શું દોષ છે? આ માન્યતાથી કયા કયા તત્ત્વો સંબંધી ભૂલો થાય ?
૪. સ્વર્ગ અને મોક્ષનાં કારણ અને સ્વરૂપ સંબંધી ભેદ બતાવો.
૫. ટૂંકનોંધ લખો:--
ગુપ્તિ, સમિતિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, ચારિત્ર, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય.
૬. પં. ટોડરમલજીના વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ સંબંધી સંક્ષિપ્ત પરિચય આપો.

પાઠ ૩

લક્ષણ અને લક્ષણભાસ

અભિનવ ધર્મભૂષણ યતિ

વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ.

(૧૩૫૮-૧૪૧૮ ઈ.)

ધર્મભૂષણ નામના કેટલાય જૈન સાહિત્યકાર થયા છે. તે બધાથી ભિન્ન દર્શાવવા માટે આમના નામ આગળ અભિનવ શબ્દ અને અંતમાં યતિ શબ્દ જોડેલો મળી આવે છે. તેઓ કુન્દકુન્દ-આમનાથી હતા અને તેમના ગુરુનું નામ વર્ધમાન હતું^૧. તેમનો હયાતી કાળ ઈ. ૧૩૫૮ થી ૧૪૧૮ સુધી માનવામાં આવે છે.^૨

એમના પ્રભાવ અને વ્યક્તિત્વ દર્શાવતા જે ઉલ્લેખો મળી આવે છે તે પરથી માલૂમ પડે છે કે તેઓ પોતાના સમયના ખૂબ જ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ ધરાવતા મહાપુરુષ હતા. રાજાધિરાજ પરમેશ્વરની ઉપાધિથી અલંકૃત પ્રથમ દેવરાય તેમના ચરણોમાં શિર ઝુકાવતા હતા.^૩

જૈનધર્મની પ્રભાવના કરવી- એ તો એમના જીવનનું ધ્યેય હતું જ, ઉપરાંત ગ્રન્થ-રચનાના કાર્યમાં પણ તેમણે પોતાની અનોખી સૂઝસમજ, તાર્કિક શક્તિ અને વિદ્વતાનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. આજ આપણને તેમની એકમાત્ર અમર કૃતિ “ન્યાયદીપિકા” પ્રાપ્ત છે જેનું જૈન ન્યાયશાસ્ત્રમાં પોતાનું એક આગવું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. “ન્યાયદીપિકા” સંક્ષિપ્ત છતાં અત્યંત સુવિશદ અને મહત્વપૂર્ણ કૃતિ છે. એમાં પ્રમાણ અને નય સંબંધીનું સંક્ષેપમાં તર્કસંગત વર્ણન છે. જો કે ન્યાયગ્રંથોની ભાષા મહદંશે દુર્ગમ્ય અને ગંભીર હોય છે, છતાં એની ભાષા સરળ અને સુબોધ સંસ્કૃત છે.

આ પાઠ એના આધારે જ લખવામાં આવ્યો છે.

૧. ન્યાયદીપિકા પ્રસ્તાવના : વીર સેવા મંદિર, સરસાવા, પૃષ્ઠ ૯૨-૯૩
૨. ન્યાયદીપિકા પ્રસ્તાવના : વીર સેવા મંદિર, સરસાવા, પૃષ્ઠ ૯૯-૧૦૦
૩. મિડિયાવલ જૈનિઝમ, પૃષ્ઠ ૨૯૯.

લક્ષણ અને લક્ષણભાસ

પ્રવચનકાર:- કોઈપણ વસ્તુને જાણવા માટે એનું લક્ષણ (પરિભાષા) જાણવું ઘણું આવશ્યક છે, કેમ કે લક્ષણને જાણ્યા વિના વસ્તુને ઓળખવી અને સત્ય-અસત્યનો નિર્ણય કરવો સંભવિત નથી. વસ્તુના સ્વરૂપનો સાચો નિર્ણય કર્યા વિના તેનું વિવેચન અસંભવિત છે, કદાચિત્ કરવામાં આવે તો જે કાંઈ કહેવામાં આવે તે અચાર્ય્ય હોય. તેથી દરેક વસ્તુને ઉડાંણથી જાણતા પહેલા તેનું લક્ષણ જાણવું જરૂરી છે.

જિજ્ઞાસુ:- લક્ષણ જાણવું આવશ્યક છે એ તો ઠીક છે, પરંતુ લક્ષણ કોને કહે છે? પહેલાં એ તો બતાવો.

પ્રવચનકાર:- તમારો પ્રશ્ન બરાબર છે. કોઈપણ વસ્તુનું લક્ષણ જાણતા પહેલાં લક્ષણની પરિભાષા જાણવી પણ આવશ્યક છે, કેમ કે જો આપણે લક્ષણની પરિભાષા જ ન જાણતા હોઈએ તો પછી વિવક્ષિત વસ્તુનું જે લક્ષણ નિશ્ચિત કર્યું હોય તે સાચું જ છે એવો નિર્ણય કેવી રીતે કરી શકાય?

“ અનેક મળેલી વસ્તુઓ (પદાર્થો) માંથી કોઈ એક વસ્તુ (પદાર્થ) ને ભિન્ન પાડનાર જે હેતુવિશેષ છે તેને લક્ષણ કહે છે. ”^૧
તેવું જ અકલંકદેવે રાજવાર્તિકમાં કહ્યું છે :-

“ પરસ્પર મળેલી વસ્તુઓમાંથી કોઈ એક વસ્તુ જે વડે અલગ કરવામાં આવે તેને લક્ષણ કહે છે. ”^૨

જિજ્ઞાસુ:- અને લક્ષ્ય ?

પ્રવચનકાર:- જેનું લક્ષણ નિશ્ચિત કરવામાં આવે તે વસ્તુને લક્ષ્ય કહે છે.

૧ “ વ્યતિકીર્ણવસ્તુવ્યાવૃત્તિ હેતુર્લક્ષણમ્ । ”

—ન્યાયદીપિકા : વીર સેવા મંદિર, સરસાવા, પૃષ્ઠ ૫.

૨ “ પરસ્પરવ્યતિકરે સતિ યેનાડન્યત્વં લક્ષ્યતે તલ્લક્ષણમ્ । ”

જેમકે જીવનું લક્ષણ ચેતના છે. આમાં ‘જીવ’ લક્ષ્ય છે અને ‘ચેતના’ લક્ષણ. લક્ષણ વડે જેને ઓળખવામાં આવે તે જ લક્ષ્ય છે.

લક્ષણ બે પ્રકારનાં હોય છે—આત્મભૂત લક્ષણ અને અનાત્મભૂત લક્ષણ.

જે લક્ષણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં મળેલું હોય તેને આત્મભૂત લક્ષણ કહે છે. જેમ કે—અગ્નિની ઉષ્ણતા. ઉષ્ણતા અગ્નિના સ્વરૂપભૂત હોવાથી જલાદિ પદાર્થોથી તેને જુદી (—ભિન્ન) પાડે છે, તેથી ઉષ્ણતા અગ્નિનું આત્મભૂત લક્ષણ છે. **જે લક્ષણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં મળેલું ન હોય, પણ એનાથી ભિન્ન હોય, તેને અનાત્મભૂત લક્ષણ કહે છે.** જેમ કે— દંડવાળા પુરુષ(દંડી) નો દંડ. જો કે દંડ પુરુષથી ભિન્ન છે તેમ છતાં તે એને અન્ય પુરુષોથી જુદો (—ભિન્ન) પાડે છે, તેથી તે અનાત્મભૂત લક્ષણ છે.

રાજવાર્તિકમાં પણ આ ભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ આ જ પ્રકારે કર્યું છે --
“ઉષ્ણતા અગ્નિનું આત્મભૂત લક્ષણ છે— અને દંડ દેવદત્તનું અનાત્મભૂત લક્ષણ છે.”^૧

આત્મભૂત લક્ષણ વસ્તુનું સ્વરૂપ હોવાથી વાસ્તવિક લક્ષણ છે; ત્રણે કાળે વસ્તુની ઓળખ એના વડે જ કરી શકાય છે. અનાત્મભૂત લક્ષણ સંયોગની અપેક્ષાએ કહેવામાં આવે છે, તેથી તે સંયોગવાળી વસ્તુને સંયોગરહિત અન્ય વસ્તુઓથી ભિન્ન ઓળખ કરાવવામાં માત્ર તત્કાલીન બાહ્ય પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે. ત્રિકાળી અસંયોગી વસ્તુનો (વસ્તુસ્વરૂપનો) નિર્ણય કરવા માટે આત્મભૂત (નિશ્ચય) લક્ષણ જ કાર્યકારી છે. અસંયોગી આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન એના વડે જ થઈ શકે છે.

કોઈ પણ વસ્તુનું લક્ષણ નિશ્ચિત કરતી વખતે ખૂબ જ સાવધાની રાખવાની જરૂરિયાત છે, કેમ કે તે જ લક્ષણ આગળ જતાં પરીક્ષાનો આધાર

૧ “ તત્રાત્મભૂતમગ્નેરૌષ્ણ્યમનાત્મભૂતં દેવદત્તસ્ય દણ્ડઃ । ”

--- ન્યાયદીપિકા : વીર સેવા મંદિર, સરસાવા, પૃષ્ઠ ૬.

બને છે. જો લક્ષણ સદોષ હોય તો તે પરીક્ષાની કસોટીમાં પાર ઊતરી શકે નહીં અને અસત્ય સાબિત થાય.

શંકાકાર:- તો શું લક્ષણ સદોષ પણ હોય છે ?

પ્રવચનકાર:- લક્ષણ તો નિર્દોષ લક્ષણને જ કહે છે, જે લક્ષણ સદોષ હોય તેને **લક્ષણાભાસ કહેવામાં આવે છે.** લક્ષણાભાસોમાં ત્રણ પ્રકારના દોષ હોય છે -

(૧) અવ્યાસિ, (૨) અતિવ્યાસિ અને (૩) અસંભવ.

લક્ષ્યના એકદેશમાં રહેવાવાળા લક્ષણને અવ્યાસિ દોષ કહે છે. જેમકે:- ગાયનું લક્ષણ શામળાપણું અથવા પશુનું લક્ષણ શિંગડાં કહેવું. શામળાપણું બધી ગાયોમાં હોતું નથી, તે જ પ્રમાણે શિંગડાં પણ બધા પશુઓને હોતાં નથી, તેથી એ બેઉ લક્ષણો અવ્યાસિ દોષ સહિત છે.^૧

શંકાકાર:- જો ગાયનું લક્ષણ શિંગડાં માનીએ તો ?

પ્રવચનકાર:- તો પછી તે લક્ષણ અતિવ્યાસિ દોષયુક્ત થાય, કેમ કે જે લક્ષણ **લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય બંનેમાં રહે-તેને અતિવ્યાસિ દોષયુક્ત કહે છે.**^૨

જિજ્ઞાસુ:- આ અલક્ષ્ય શું છે ?

પ્રવચનકાર:- **લક્ષ્ય સિવાયના બીજા પદાર્થોને અલક્ષ્ય કહે છે.** જો કે બધી ગાયોને શિંગડાં હોય છે, પરંતુ ગાયો સિવાયનાં અન્ય પશુઓને પણ શિંગડાં હોય છે. અહીં ‘ગાય’ લક્ષ્ય છે, અને ‘ગાય સિવાયનાં અન્ય પશુઓ’ અલક્ષ્ય છે, તથા કહેવામાં આવેલું જે ગાયનું લક્ષણ ‘શિંગડાં’ તે લક્ષ્ય એવી ‘ગાયો’ તથા અલક્ષ્ય એવાં ‘ગાયો સિવાયનાં અન્ય પશુઓમાં’ પણ

૧. “લક્ષ્યૈકદેશવૃત્યવ્યાપ્તં, યથા-ગોઃ શાવલેયત્વં।”

-ન્યાયદીપિકા : વીર સેવા મંદિર, સરસાવા, પૃષ્ઠ ૭.

૨. “લક્ષ્યાલક્ષ્યવૃત્યતિવ્યાપ્તં, યથા-તસ્યૈવ પશુત્વં।”

-ન્યાયદીપિકા : વીર સેવા મંદિર, સરસાવા, પૃષ્ઠ ૭.

જોવા મળે છે. તેથી આ લક્ષણ અતિવ્યાસિ દોષયુક્ત છે.

લક્ષણ એવું હોવું જોઈએ જે પૂરા લક્ષ્યમાં તો હોય પણ અલક્ષ્યમાં ક્યાંય ન હોય. પૂરા લક્ષ્ય માં વ્યાસ ન હોય તો અવ્યાસિ અને લક્ષ્ય તથા અલક્ષ્ય બેઉમાં વ્યાસ હોય તો અતિવ્યાસિ દોષ આવે છે.

જિજ્ઞાસુ:- અને અસંભવ ?

પ્રવચનકાર:- **લક્ષ્યમાં લક્ષણના અસંભવપણાને અસંભવ દોષ કહે છે.** જેમકે-
“મનુષ્યનું લક્ષણ શિંગડાં.” અહીં મનુષ્ય લક્ષ્ય છે અને શિંગડાં હોવાં તેનું લક્ષણ કહ્યું છે. મનુષ્યને શિંગડાં હોવાની સંભાવના પણ નથી અને કરી પણ શકાય નહીં, તેથી આ લક્ષણ અસંભવ દોષ-યુક્ત છે.¹

હું માનું છું કે હવે તો લક્ષણ અને લક્ષણાત્માસોનું સ્વરૂપ તમારી સમજમાં બરાબર આવી ગયું હશે.

શ્રોતા:- આવી ગયું! બરાબર આવી ગયું!!

પ્રવચનકાર:- આવી ગયું, તો બતાવો- જેમાં “કેવલજ્ઞાન હોય તેને જીવ કહે છે”, શું જીવનું આ લક્ષણ સાચું છે ?

શ્રોતા:- ના, કેમ કે અહીં જીવ “લક્ષ્ય છે અને કેવલજ્ઞાન લક્ષણ.” લક્ષણ સંપૂર્ણ લક્ષ્ય માં હોવું જોઈએ, પરંતુ કેવલજ્ઞાન બધા જીવોમાં હોતું નથી, તેથી આ લક્ષણ અવ્યાસિ દોષ સહિત છે. જો આ લક્ષણને સાચું માની લઈએ તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાન સહિત એવા અમે અને આપ સૌ અજીવ ઠરીએ.

પ્રવચનકાર:- તો મતિ-શ્રુતજ્ઞાનને જીવનું લક્ષણ માનો.

શ્રોતા:- એમ પણ નહીં. કેમ કે એમ માનીએ તો અરહંત અને સિદ્ધોને અજીવ માનવા પડે, કારણકે તેમને મતિ-શ્રુતજ્ઞાન હોતાં નથી.

૧ “બાધિતલક્ષ્યવૃત્યસમ્ભવિ, યથા નરસ્ય વિષાણિત્વમ્।”

- ન્યાયદીપિકા : વીર સેવા મંદિર, સરસાવા, પૃષ્ઠ ૭.

તેથી આમાં પણ અવ્યાસિ દોષ છે.

પ્રવચનકાર:-- તમે બરાબર કહ્યું. હવે કોઈ અન્ય શ્રોતા જવાબ આપે. - ‘ જે અમૂર્તિક હોય તેને જીવ કહે છે, ’ શું આ બરાબર છે ?

શ્રોતા:-- હા, કેમ કે બધા જ જીવ અમૂર્તિક છે, તેથી એમાં અવ્યાસિ દોષ નથી.

પ્રવચનકાર:-- આ લક્ષણ પણ સાચું નથી. જો કે તેમાં અવ્યાસિ દોષ નથી, પણ અતિવ્યાસિ દોષ છે, કેમ કે જીવો સિવાયનાં આકાશ દ્રવ્ય, ધર્મ દ્રવ્ય, અધર્મ દ્રવ્ય અને કાલ દ્રવ્ય પણ અમૂર્તિક છે. આ લક્ષણમાં “જીવ” લક્ષ્ય છે અને “જીવ સિવાયનાં અન્ય દ્રવ્યો એટલે કે અજીવ દ્રવ્યો” અલક્ષ્ય છે. જો કે બધા જીવો અમૂર્તિક છે, પણ જીવ સિવાયનાં આકાશાદિ દ્રવ્યો પણ અમૂર્તિક તો છે, મૂર્તિક તો એકમાત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ છે. તેથી આ લક્ષણ લક્ષ્યમાં અને સાથે અલક્ષ્યમાં પણ વ્યાપ્ત હોવાથી અવ્યાસિ દોષયુક્ત છે. જો “જે અમૂર્તિક તે જીવ” એમ માનવામાં આવે તો આકાશાદિ બીજાં ચાર દ્રવ્યોને પણ જીવ માનવાં પડે.

શંકાકાર:- જો આત્માનું લક્ષણ વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શવાન માનવામાં આવે તો ?

પ્રવચનકાર:-- આ વાત તમે ખૂબ મજાની કહી ! શું ઊંઘતા હતાં, ભાઈ ? આ તો અસંભવ વાત છે. આત્મામાં વર્ણાદિકનું હોવું સંભવિત જ નથી, તેથી આમાં તો અસંભવ નામનો દોષ આવે છે. આવા જ દોષને અસંભવ દોષ કહેવામાં આવે છે.

શંકાકાર:- આ લક્ષણો તો આપે દોષયુક્ત બતાવ્યાં, તો હવે આપ બતાવોને કે જીવનું સાચું લક્ષણ શું હોય ?

પ્રવચનકાર:- જીવનું સાચું લક્ષણ ચેતના અર્થાત્ ઉપયોગ છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે- “ઉપયોગો લક્ષણમ્”. આમાં નથી અવ્યાસિ દોષ, કેમ કે ચેતના (ઉપયોગ) બધા જ જીવોમાં હોય છે; અને નથી અતિવ્યાસિ દોષ, કેમ કે ઉપયોગ જીવ સિવાય કોઈપણ દ્રવ્યમાં હોતો નથી. વળી અસંભવ દોષ તો

હોઈ જ શકતો નથી કેમ કે બધા જીવોને ઉપયોગ (ચેતના) સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે.

આ જ પ્રમાણે પ્રત્યેક લક્ષણ ઉપર ઘટાવી લેવું જોઈએ અને નવીન લક્ષણનિશ્ચિત કરતી વેળા આ વાતોનું પૂરેપૂરું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

શ્રોતા:-- એક-બે બીજાં ઉદાહરણો આપીને સમજાવો ને ?

પ્રવચનકાર:-- ના, સમય પૂરો થઈ ગયો છે. મેં એક ઉદાહરણ અંત-રંગ એટલે કે આત્માનું અને એક ઉદાહરણ બાહ્ય એટલે કે ગાય, પશુ વગેરેનું આપીને સમજાવ્યું છે. હવે તમારે પોતે અન્ય ઉપર ઘટિત કરી લેવું. જો સમજમાં ન આવે તો પરસ્પર ચર્ચા કરવી. તેમ છતાં જો સમજમાં ન આવે તો કાલે ફરીથી વિસ્તારથી અનેક ઉદાહરણો આપી હું સમજાવીશ.

ધ્યાન રાખો કે સમજવાથી સમજ આવે છે, સમજાવવાથી નહીં, તેથી સમજવા માટે સ્વયં પ્રયત્નશીલ અને ચિંતનશીલ બનવું જોઈએ.

પ્રશ્ન:-

૧. લક્ષણ કોને કહે છે ?
૨. લક્ષણાભાસોમાં કેટલા પ્રકારના દોષ હોય છે ? નામ સાથે લખો.
૩. નીચેનામાં પરસ્પર તફાવત બતાવો:-
(ક) આત્મભૂત લક્ષણ અને અનાત્મભૂત લક્ષણ.
(ખ) અવ્યાસિ દોષ અને અતિવ્યાસિ દોષ.
૪. નીચે જણાવેલાં વિધાનોની કસોટી કરો:-
(ક) જે અમૂર્તિક હોય તેને જીવ કહે છે.
(ખ) ગાયને પશુ કહે છે.
(ગ) પશુને ગાય કહે છે.
(ઘ) જે ખાટું હોય તેને લીબું કહે છે.
(ચ) જેમાં સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ હોય તેને પુદ્ગલ કહે છે.
૫. અભિનવ ધર્મભૂષણ યતિનાં વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ સંબંધી પરિચય આપો.

પાઠ ૪

પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકની અગિયાર પ્રતિમાઓ

કવિવર પં. બનારસીદાસ
(વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ)

અધ્યાત્મ અને કાવ્ય બન્ને ક્ષેત્રોમાં સર્વોચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત પંડિત બનારસીદાસ સત્તરમી શતાબ્દીના રસસિદ્ધ કવિ અને આત્માનુભવી વિદ્વાન હતા.

તેમનો જન્મ શ્રીમાલ વંશમાં જૈનપુર નિવાસી લાલા ખરગસેનને ત્યાં સં. ૧૬૪૩ માં માહ સુદી અગિયારસને રવિવારના દિવસે થયો હતો. તે વખતે તેમનું નામ વિક્રમજીત રાખવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ બનારસની જાત્રા વખતે પાર્શ્વનાથની જન્મભૂમિ વારાણસીના નામ પરથી તેમનું નામ બનારસીદાસ રાખવામાં આવ્યું.^૧ બનારસીદાસને એકે ભાઈ ન હતા પરંતુ બેનો બે હતી.^૨

તેમણે પોતાના જીવનમાં ઘણી જ ચઢતી-પડતી જોઈ હતી. આર્થિક મુસીબતોનો સામનો પણ તેમને ઘણીવાર કરવો પડ્યો હતો, તથા તેમનું કૌટુંબિક જીવન પણ કાંઈ સારું રહ્યું ન હતું. તેમના ત્રણ વાર લગ્ન થયાં, ૯ સંતાનો થયાં – ૭ પુત્ર અને ૨ પુત્રીઓ. પરંતુ એક પણ સંતાન જીવિત ન રહ્યું. તેમણે “અર્ધકથાનક” માં પોતે લખ્યું છે—

કહી પચાવન બરસ લૈં, બનારસિ કી બાત,
તીનિ બિવાહી ભારજા, સુતા દોઈ સુત સાત,
નૌ બાલક હુએ મુએ, રહે નારિ-નર દોઈ,
જ્યો તરુવર પતઝાર હૈ, રહે હૂંઠ સે હોઈ.^૩

૧. અર્ધકથાનક : હિન્દી ગ્રંથરત્નાકર કાર્યાલય, મુંબઈ, પૃષ્ઠ ૧૧.

૨. એ જ, પૃષ્ઠ ૩૨. ૩. એ જ, પૃષ્ઠ ૭૧.

આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ તેમની ધીરજ ભાંગી નહીં, કારણ કે તેઓશ્રી આત્માનુભવી પુરુષ હતા.

કવિવર પંડિત બનારસીદાસ એક એવી આધ્યાત્મિક ક્રાન્તિના જન્મદાતા હતા. જે તેરહપંચના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને જેણે જિનમાર્ગ ઉપર છવાયેલ ભદ્ધારકવાદને મૂળથી ઉખાડી ફેકી દીધો હતો તથા જે આગળ જતાં આચાર્યકલ્પ પંડિત ટોડરમલજીનો સંસ્પર્શ પામીને આખાય ઉત્તર ભારતમાં ફેલાઈ ગઈ હતી.

કાવ્યપ્રતિભા તો તેમને જન્મથી જ વરેલી હતી. ૧૪ વર્ષની ઉંમરે તેઓ ઉચ્ચ કોટિની કવિતા કરવા લાગ્યા હતા, પરંતુ શરૂવાતના જીવનમાં શૃંગારમય કવિતાઓ રચવામાં મગ્ન રહ્યા. તેમની સૌ પ્રથમ કૃતિ “નવ રસ” ૧૪ વર્ષની ઉંમરે તૈયાર થઈ ગઈ હતી. તેમાં મહદ્ અંશે શૃંગાર રસનું જ વર્ણન હતું. તે શૃંગાર રસની એક શ્રેષ્ઠ રચના હતી અને વિવેક જાગૃત થતાં કવિએ તેને ગોમતી નદીમાં પધરાવી દીધી હતી.

તે પછી તેમનું જીવન અધ્યાત્મમય થઈ ગયું. તે પછીની રચેલી ચાર કૃતિઓ- નાટક સમયસાર, બનારસી વિલાસ, નામમાલા અને અર્ધકથાનક- ઉપલબ્ધ છે.

“અર્ધકથાનક” એ હિંદી ભાષામાં સર્વ પ્રથમ આત્મકથા છે અને તે સ્વયં એક પ્રૌઢતમ રચના છે. એમાં કવિનું ૫૫ વર્ષનું જીવન જાણે દર્પણના રૂપમાં આલેખાયેલું છે. વિવિધતાઓથી ભરેલા તેમના જીવનનો વિશેષ પરિચય મેળવવા આ રચના અવશ્ય વાંચવી જોઈએ.

“બનારસી વિલાસ” એ કવિની અનેક કૃતિઓનો સંગ્રહ-ગ્રંથ છે, અને “નામમાલા” એ કોષ-કાવ્ય છે.

“નાટક સમયસાર” એ અમૃતચંદ્રાચાર્યના કળશોનો એક પ્રકારે પધાનુવાદ છે, પરંતુ કવિની મૌલિક સૂઝ-સમજને લીધે તેના અધ્યયનમાં સ્વતંત્ર કૃતિના જેવો જ આનંદ આવે છે. આ ગ્રંથરાજ અધ્યાત્મરસથી છલોછલ ભરપૂર છે. આ પાઠ આ જ નાટક સમયસારના ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકારનો આધાર લઈને લખવામાં આવ્યો છે. વિશેષ અધ્યયન માટે મૂળ ગ્રંથનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

કવિશ્રી પોતાની આત્મ-સાધના અને કાવ્ય- સાધના- બન્નેમાં અજોડ છે.

પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક અને તેની અગિયાર પ્રતિમાઓ.

આચાર્ય ઉમાસ્વામી નું સૂત્ર છે કે--“ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિમોક્ષમાર્ગઃ ”-- સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર આ ત્રણેય ની એકતા જ મોક્ષમાર્ગ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત જીવની શ્રદ્ધા(પ્રતીતિ) તો સમ્યક્ થઈ ગઈ, તદનુસાર જ્ઞાન પણ સમ્યક્ થઈ ગયું તથા સ્વરૂપમાં આંશિક સ્થિરતા પ્રગટ થઈ જવાથી મોક્ષમાર્ગનો પ્રારંભ પણ થઈ ગયો; પરંતુ માત્ર એટલી જ સ્વરૂપસ્થિરતા ચારિત્ર નામને પ્રાપ્ત થતી નથી. આ કારણથી તે જીવને ચોથા ગુણસ્થાનવર્તી અપ્રતી શ્રાવક કહેવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત ચોથા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક વિશેષ પુરુષાર્થપૂર્વક સ્વરૂપસ્થિરતા (લીનતા) વધારી ને પાંચમું ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ સ્વરૂપસ્થિરતા જ દેશચારિત્ર છે અને તે જ પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક છે. આ પ્રમાણે જે સ્વરૂપસ્થિરતા (વીતરાગતા) ની વૃદ્ધિ થાય છે અને રાગાંશ ઘટે છે તેને નિશ્ચય પ્રતિમા (નિશ્ચય દેશચારિત્ર) કહે છે. આ યથોચિત સ્વરૂપસ્થિરતારૂપ નિશ્ચય પ્રતિમાની સાથે જે કષાયની મંદતારૂપ ભાવ રહે છે તે વ્યવહાર પ્રતિમા અથવા વ્યવહાર દેશચારિત્ર છે. તેની સાથે જ તેને અનુકૂળ જે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ હોય છે તે યથાર્થપણે તો વ્યવહારપ્રતિમા પણ નથી પરંતુ ઉપરોક્ત કષાયમંદતાની સાથે તેને અનુકૂળ જ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ હોય છે, તેથી તેને પણ વ્યવહારથી પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે.

નિજ ત્રિકાલ જ્ઞાયકસ્વભાવનો અનુભવ અને તેમાં લીનતા વિના એકલી કષાયોની મંદતા અને તેને અનુકૂળ બાહ્ય ક્રિયા- એ પ્રતિમા નથી. તેથી જેને પાંચમું ગુણસ્થાન ન હોય તેને સાચી પ્રતિમા હોતી નથી.

સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક આત્માના જ્ઞાયકસ્વરૂપમાં પાંચમા ગુણસ્થાનને યોગ્ય જે સ્થિરતા થાય તે જ સાચું દેશચારિત્ર છે અને તે જ નિશ્ચયથી પ્રતિમા છે અને તે આત્માનુભવ વિના સંભવિત નથી.

અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ (ચોથા ગુણસ્થાનવર્તી) શ્રાવકનું સ્વરૂપ પં. બનારસીદાસે આ પ્રમાણે લખ્યું છે -

સત્ય પ્રતીતિ અવસ્થા જાકી, દિન-દિન રીત ગઢૈ સમતા કી।

છિન-છિન કરૈ સત્યકો સાકૌ, સમકિત નામ કહાવૈ તાકૌ।^૧

૧. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચતુર્દશ ગુણસ્થાન અધિકાર, છંદ ૨૭.

જેની પ્રતીતિ (શ્રદ્ધા)માં આત્માનું સાચું સ્વરૂપ ભાસ્યું હોય, જેને સાચા સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર ક્ષણે-ક્ષણે વધતો ચાલે તથા દિન પ્રતિદિન સમતાભાવ વૃદ્ધિગત થતો હોય તે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

ઉપરોક્ત અનુભૂતિની નિત્ય વૃદ્ધિને પામતી અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ કષાયના અભાવરૂપ જે અવસ્થા તે જ પાંચમું ગુણસ્થાન છે.

યોથા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકને પોતાના આત્માના આનંદનો સાક્ષાત્ નિર્વિકલ્પ અનુભવ તો થઈ ગયો છે, પરંતુ તેમાં લીન થવાનો પુરુષાર્થ મંદ હોવાથી તે અનુભવ તેને વારંવાર થતો નથી અને બહુ ઓછો સમય ટકે છે તથા આ અવસ્થામાં અપ્રતના પરિણામ જ રહે છે, પ્રતના પરિણામ થતા નથી; પરંતુ પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકને અપ્રત્યાખ્યાનરૂપી અચારિત્રભાવ અથવા કષાયોનો, સ્વરૂપ-રમણતાના ઉગ્ર પુરુષાર્થ વડે અભાવ કરી દેવાથી અનુભવ પણ જલ્દી જલ્દી થાય છે તેમ જ સ્થિરતાનો કાળ પણ વધી જાય છે તથા પરિણતિમાં વીતરાગતા પણ વધી જાય છે. આ કારણને લીધે જ તે સાધક જીવને સંસાર, દેહ અને ભોગો પ્રત્યે આસક્તિ સહજપણે જ ઓછી થતી જાય છે અને તેના પ્રત્યે સહજ ઉદાસીનતા આવી જાય છે. તેને તે ભૂમિકાને અયોગ્ય એવા અશુભ ભાવોને છોડવાની પ્રતિજ્ઞા લેવાનો ભાવ જાગે છે અને સાથે સાથે સહજપણે જ (હઠ વિના) બાહ્ય આચરણમાં પણ તેને અનુકૂળ એવું પરિવર્તન થઈ જાય છે. કહ્યું પણ છે કે ---

સંયમ અંશ જગ્યો જહૌં, ભોગ અરુચિ પરિણામ ।

ઉદય પ્રતિજ્ઞા કૌ ભયો, પ્રતિમા તાકૌ નામ ।^૧

ઉપરોક્ત સાધકની અંતરંગ શુદ્ધિ અને બાહ્ય દશા કચી-કચી પ્રતિમામાં કેટ-કેટલી વધતી જાય છે તે આચાર્યો એ શ્રાવકના અગિયાર દરજ્જાઓ (પ્રતિમાઓ) માં વિભાગ પાડીને સમજાવ્યું છે. તથા અંતરંગ શુદ્ધ દશાને જ્ઞાનધારા અને તેની સાથે રહેવાવાળા શુભાશુભ ભાવોને કર્મધારા કહી છે.

સાધક જીવ તો પોતાની સ્વરૂપસ્થિરતા વધે તેનો પુરુષાર્થ કરતો હોય છે, અને તે અનુસાર તેને વીતરાગતાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે; તેની સાથે જ કાંઈ રાગાંશ

૧. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચતુર્દશ ગુણસ્થાન અધિકાર, છંદ પટ.

પણ વિઘ્નમાન રહે છે અને તદ્દનુકૂળ બાહ્ય ક્રિયાઓ પણ હોય છે તેને વ્યવહાર ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે સાધક જીવ પોતાની ભૂમિકા સમજીને પોતાની અંદર ઉત્પન્ન થતા રાગ અથવા વિકલ્પોને ઓળખીને ચરણાનુયોગના કથનને અનુસરી (અવિરોધપણે) પોતાની સ્વરૂપસ્થિરતાનું માપ કાઢે છે. અમુક ભૂમિકામાં (પ્રતિમામાં) જે વિકલ્પોનો (રાગ ભાવોનો) સદ્ભાવ સંભવે છે તે પ્રકારના રાગનો સદ્ભાવ દેખીને વિચલિત (આશંકિત) થતો નથી, પરંતુ તેનો અભાવ કરવા માટે સ્વરૂપસ્થિરતા વધારવાનો પુરુષાર્થ કરતો રહે છે. સાથે જ ચરણાનુયોગમાં દર્શાવ્યા મુજબ તે ભૂમિકામાં દોષ ઉત્પન્ન કરવાવાળો જે રાગાંશ અંતરમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને પણ જાણી લે છે કે અંતરંગ સ્થિરતામાં શિથિલતા આવી જવાથી આ પ્રકારનો રાગ ઉત્પન્ન થયો છે. આ શિથિલતાજન્ય વિકલ્પ જ તે પ્રતોના અતિચાર છે. તે પોતામાં સ્વરૂપસ્થિરતા વધારીને તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

કોઈ મિથ્યાદષ્ટિ જીવને સ્વરૂપની યથાર્થ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને રમણતા ન હોય અને માત્ર કપાયની મંદતા તથા તેને અનુકૂળ એવી બાહ્ય ક્રિયાઓ (હઠપૂર્વક) હોય એ તો સંભવિત છે; પરંતુ એ સંભવિત નથી કે સાધક જીવને સ્વરૂપાનંદની અનુભૂતિ તે-તે પ્રતિમાને યોગ્ય થઈ હોય અને તેને તે-તે પ્રતિમામાં નિષિદ્ધ વિકલ્પો અંતરમાં ઊઠતા રહે તથા નિષેધ કરેલી બાહ્ય ક્રિયાઓ બનતી રહે. નિશ્ચય અને વ્યવહારની આ જ સંધિ છે.

હવે દરેક પ્રતિમાનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

૧. દર્શન પ્રતિમા

આઠ મૂલગુણ સંગ્રહૈ, કુલ્યસન ક્રિયા ન હોય ।

દર્શનગુણ નિર્મલ કરૈ, દર્શન પ્રતિમા સોય ।^૧

અંતર્મુખ શુદ્ધપરિણતિપૂર્વક કપાયમંદતા વડે આઠ મૂળગુણોનું ધારવું અને સાત વ્યસનોના ત્યાગરૂપ ભાવોનું સહજ (હઠ વિના) પ્રગટ થવું- એ જ દર્શન પ્રતિમા છે. મધ, માંસ, મધુ અને પાંચ

૧. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકાર, છંદ ૫૮

ઉદુમ્બર^૧ ફળો ખાવાનો રાગ ઉત્પન્ન ન થવો અર્થાત્ આ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો- એ આઠ મૂલગુણોનું ધારવું છે. જુગાર રમવો, માંસ ખાવું, દારૂ પીવો, વેશ્યાગમન કરવું, શિકાર કરવો, ચોરી કરવી અને પરસ્ત્રીસેવન કરવું- એ સાત વ્યસન છે. એનો ત્યાગ કરવો એ જ સાત વ્યસનોનો ત્યાગ છે. નિરતિયાર સમ્યગ્દર્શનનું હોવું એ જ દર્શનગુણની નિર્મળતા છે. સમ્યગ્દર્શનપૂર્વક ભૂમિકાને યોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિ એ નિશ્ચય દર્શન પ્રતિમા છે, તથા તેની સાથે સહજ (હઠ વિના) રહેતો જે કપાયમંદતારૂપ ભાવ અને બાહ્યાચાર તે વ્યવહાર દર્શન પ્રતિમા છે.

આચાર્ય સમન્તભદ્રના^૨ અભિપ્રાય મુજબ દર્શન પ્રતિમામાં પાંચ અણુવ્રત પણ આવી જાય છે. આ વાતને પંડિત જયચંદજી છાવડાએ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ કરી છે.---

“કોઈ ગ્રંથમાં એમ કહ્યું છે કે પાંચ અણુવ્રત પાળવાં અને મધ, માંસ, મધુ- એનો ત્યાગ કરવો, એમ આઠ મૂલગુણ છે. તો આમાં કાંઈ વિરોધ નથી, વિવક્ષાભેદ છે. પાંચ ઉદુમ્બર ફળ અને ત્રણ મકારનો ત્યાગ કહેવાથી જે જે વસ્તુઓમાં સાક્ષાત્ ત્રસ જીવો જોવામાં આવે તે બધી જ વસ્તુઓનું ભક્ષણ નહીં કરવું, દેવાદિક નિમિત્તે તથા ઔષધાદિક નિમિત્તે વગેરે કારણથી જોવામાં આવે તે ત્રસ જીવોનો ઘાત નહીં કરવો, એમ આશય છે. તેથી આમાં તો અહિંસાણુવ્રત આવી ગયું. અને સાત વ્યસનોનાં ત્યાગમાં જુઠ, ચોરી અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ આવી ગયો. વળી અન્ય વ્યસનોના ત્યાગમાં અન્યાય, પરધન અને પરસ્ત્રીનું ગ્રહણ નહીં, તેથી એમાં અતિ લોભનો ત્યાગ થતાં પરિગ્રહનું પરિમાણ થવું આવી ગયું. આ પ્રમાણે પાંચ અણુવ્રત નો સમાવેશ થાય છે. તેના અતિયાર ટળે નહીં તેથી અણુવ્રતી નામ પામે નહીં. આ પ્રમાણે દર્શન પ્રતિમાનો ધારક પણ અણુવ્રતી છે, તેથી દેશવ્રતી શ્રાવકના સંયમાચરણ ચારિત્રમાં તેને પણ ગણ્યાં છે.”^૩

૧. વડફળ, પીપળફળ, ઊમર, પાકરફળ, કઠૂમર (ગૂલર).

૨. રત્નકરણ શ્રાવકાચાર : આ. સમન્તભદ્ર, શ્લોક ૬૬.

૩. અષ્ટપાહુડ ટીકા : પં. જયચંદજી, ચારિત્રપાહુડ, ગાથા ૨૩.

૨. વ્રત પ્રતિમા

પાંચ અણુવ્રત આદરૈ, ત્રીન ગુણવ્રત પાલ ।
શિક્ષાવ્રત ચારો ધરૈ, યહ વ્રત પ્રતિમા ચાલ ॥^૧

પહેલી પ્રતિમામાં જે વીતરાગતા અને શુદ્ધિ પ્રાપ્ત હોય તેને બીજી પ્રતિમાધારી શ્રાવક વધારતો રહે છે તથા તેને નિમ્ન કોટિના રાગભાવો થતાં નથી તેથી તેના ત્યાગની પ્રતિમા કરે છે આ પ્રતિમાને યોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિ તે નિશ્ચય પ્રતિમા છે અને બાર દેશવ્રતના કષાય મંદતારૂપ ભાવો તે વ્યવહાર પ્રતિમા છે.^૨

૩. સામાયિક પ્રતિમા

દ્રવ્ય ભાવ વિધિ સંજુગત, હિયે પ્રતિજ્ઞા ટેક ।
તજ મમતા સમતા ગઢૈ, અન્તર્મુહૂરત એક ॥^૩

જો અરિ મિત્ર સમાન વિચારૈ, આરત રૌદ્ર કુધ્યાન નિવારૈ ।
સંયમ સહિત ભાવના ભાવૈ, સો સામાયિકવંત કહાવૈ ॥^૩

બીજી પ્રતિમાની સરખામણીએ આત્મામાં વિશેષ લીનતા વધી જવાને લીધે જે દિવસમાં ત્રણવાર એક અંતર્મુહૂર્ત સુધી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સર્વ સાવધયોગનો ત્યાગ કરીને શાસ્ત્રઆજ્ઞા પ્રમાણે દ્રવ્ય અને ભાવ સહિત પોતાના જ્ઞાયકસ્વભાવના આશ્રયપૂર્વક મમતાને ત્યાગીને સમતા ધારણ કરે અર્થાત્ સમતાનો અભ્યાસ કરે, શત્રુ અને મિત્ર બંનેને સમાન વિચારે, આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન નો અભાવ કરે તથા પોતાના પરિણામોને આત્મામાં સંયમિત કરવાનો અભ્યાસ કરે, તે ત્રીજી સામાયિક પ્રતિમાધારી શ્રાવક છે. આ પ્રતિમાધારી શ્રાવકને આત્માનંદમાં લીનતા (શુદ્ધ પરિણતિ) વધી થવાથી બીજી પ્રતિમાની અપેક્ષાએ બહારમાં આસક્તિભાવ ઓછો થઈ જાય છે.

-
૧. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકાર, છંદ ૬૦.
 ૨. બાર વ્રતોનું વિસ્તૃત વિવેચન વીતરાગ-વિજ્ઞાન પાઠમાલા ભાગ ૩ ના પાઠ ૬ માં આવી ગયું છે.
 ૩. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચૌદગુણસ્થાન અધિકાર, છંદ ૬૧-૬૨.

માત્ર અંતર્મુહૂર્ત એકાંતમાં બેસીને પાઠ બોલી જવો વગેરેથી સામાયિક થતી નથી. પરંતુ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાયકસ્વભાવની રુચિ અને લીનતાપૂર્વક સામ્યભાવ નો અભ્યાસ કરવો એ જ સાચી સામાયિક છે.

૪. પ્રોષધોપવાસ પ્રતિમા

પ્રથમહિં સામાયિક દશા, ચાર પહર લોં હોય ।

અથવા આઠ પહર રહે, પ્રોષધ પ્રતિમા સોય ।।^૧

જ્યારે સામાયિકની દશા ઓછામાં ઓછા ચાર પહોર સુધી એટલે કે બાર કલાક સુધી તથા વિશેષ કરીને આઠ પહોર એટલે કે ચોવીસ કલાક સુધી રહે, તેને પ્રોષધ પ્રતિમા કહે છે. પ્રોષધ પ્રતિમાધારી શ્રાવક જ્ઞાયકભાવમાં શ્રદ્ધા-જ્ઞાનપૂર્વક પહેલા કરતા લીનતા વધી જવાથી ઓછામાં ઓછા માસમાં ચાર વખત દરેક આઠમ અને ચૌદશને દિવસે આહાર આદિ સર્વ સાવધયોગનો ત્યાગ કરે છે, તેને સંસાર, શરીર અને ભોગો પ્રતિ આસક્તિ ઘટી જાય છે, તેથી આહાર વગેરેનો ત્યાગ કરીને ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા લે છે. આ પ્રોષધપ્રતિમાધારી શ્રાવક છે.

માસમાં ચાર વખત ઉપવાસ કરી લેવા માત્રથી જ ચોથી પ્રતિમાધારી શ્રાવક બની જતો નથી તથા કેવળ ભોજન ન કરવું તેનું નામ ઉપવાસ નથી.

કષાયવિષયાહારત્યાગો યત્ર વિધીયતે ।

ઉપવાસઃ સ વિજ્ઞેયઃ શેષં લંઘનકં વિદુઃ ।।

જ્યાં કષાય, વિષય, આહાર ત્રણેનો ત્યાગ હોય તે ઉપવાસ છે, બાકી બધું લાંઘણ છે.^૨

૫. સચિત્ત્યાગ પ્રતિમા

જો સચિત્ત ભોજન તજે, પીવૈ પ્રાસુક નીર ।

સો સચિત્ત ત્યાગી પુરુષ, પંચ પ્રતિજ્ઞાગીર ।।^૩

પાંચમી પ્રતિમાધારી સાધકની આત્મલીનતા ચોથી પ્રતિમાથી પણ વધારે હોય

૧. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકાર; છંદ દૃ૩.

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક : પંડિત ટોડરમલ, પૃષ્ઠ ૨૩૪ (ગુ.)

૩. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકાર; છંદ દૃ૪.

છે, તેથી આસક્તિભાવ પણ ઘટી જાય છે. શરીરને ટકાવી રાખવા માટે ભોજન લેવાનો ભાવ તો આવે છે પરંતુ સચિત્ત ભોજન-પાન કરવાનો વિકલ્પ ઊઠતો નથી, તેથી તે સચિત્ત ભોજનનો ત્યાગ કરી દે છે અને પ્રાસુક પાણી ઉપયોગમાં લે છે. પાંચમી પ્રતિમાધારી શ્રાવકને જે આંતરિક શુદ્ધિ છે તે નિશ્ચય પ્રતિમા છે અને મંદકપાયરૂપ શુભભાવ તથા સચિત્ત ભોજન-પાનનો ત્યાગ છે તે વ્યવહાર પ્રતિમા છે.

જેમ ઊગવાની યોગ્યતા હોય એવાં અનાજ અને લીલી વનસ્પતિને સચિત્ત કહે છે^૧.

૬. દિવામૈથુનત્યાગ પ્રતિમા

જો દિન બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાલે, તિથિ આયે નિશિ દિવસ સંભાલે ।

ગહિ નવ વાડ^૨ કરૈ વ્રત રક્ષા, સો ષટ્ પ્રતિમા શ્રાવક અખ્યા ॥^૩

આ પ્રતિમાને યોગ્ય યથોચિત્ત શુદ્ધિ તે નિશ્ચય પ્રતિમા છે તથા ત્યાગરૂપ શુભાશુભ તે વ્યવહાર પ્રતિમા છે. સાધક જીવે બીજી પ્રતિમા ધારણ કરતાં સ્વ-સ્ત્રી સંતોષવ્રત તો લીધું જ હતું, પણ હવે તેની અપેક્ષાએ સ્વરૂપસ્થિરતા વધી જવાથી આસક્તિ પણ ઘટી ગઈ છે. તેથી છઠ્ઠી પ્રતિમાધારી શ્રાવક નવ વાડ સહિત દિવસના સમયે હંમેશા અને આઠમ, ચૌદશ વગેરે તિથિ પર્વ ને દિવસે રાત્રે પણ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળે છે અને એવા અશુભ ભાવો ઉત્પન્ન ન થાય તેની પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

આચાર્ય સમન્તભદ્રે છઠ્ઠી પ્રતિમાને રાત્રિભુક્તિત્યાગ પ્રતિમા પણ

-
૧. રત્નકરણક શ્રાવકાચાર : આ. સમન્તભદ્ર, શ્લોક ૧૪૧
 ૨. નવવાડ :-- ૧.સ્ત્રીઓના સમાગમમાં ન રહેવું, ૨. રાગભરી દષ્ટિ વડે નહીં દેખવું, ૩. પરોક્ષ રીતે (છૂપાઈને) વાતચીત, પત્રવ્યવહાર વગેરે ન કરવાં. ૪. પૂર્વે ભોગવેલા ભોગો યાદ નહીં કરવા, ૫. કામોત્પાદક ગરિષ્ઠ ભોજન નહીં કરવું, ૬. કામોત્પાદક શ્રંગાર નહીં કરવો, ૭. સ્ત્રીઓનાં આસન, પલંગ વગેરે પર બેસવું કે સૂવું નહીં, ૮. કામોત્પાદક કથા, ગીત વગેરે સાંભળવાં નહીં, ૯. ભૂખ કરતાં વધારે ભોજન નહીં કરવું.
 ૩. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકાર, છંદ દ્વપ.

કહી છે^૧. આમ તો સાધારણ શ્રાવકને પણ રાત્રિભોજનનો ત્યાગ તો હોય છે. પણ આ પ્રતિમામાં કૃત, કારિત, અનુમોદનાપૂર્વક સર્વ પ્રકારના આહારોનો (રાત્રિમાં) ત્યાગ થઈ જાય છે.

૭. બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા

જો નવ વાડિ સહિત વિધિ સાધે, નિશદિન બ્રહ્મચર્ય આરાધે।

સો સસમ પ્રતિમાધર જ્ઞાતા, શીલ શિરોમણિ જગત વિખ્યાતા।^૨

સાતમી પ્રતિમાધારી શ્રાવકને સ્વરૂપાનંદમાં વિશેષ લીનતા (શુદ્ધ પરિણતિ) વધી ગઈ હોવાથી આસક્તિભાવ પણ વિશેષ ઘટી જાય છે; તેથી હંમેશા દિન-રાત પૂર્ણ રૂપથી નવ વાડ સહિત બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળે છે તથા ઉપરોક્ત પ્રકારના (કુશીલના) ભાવો ન થાય તેની પ્રતિજ્ઞા લે છે. તેથી તેની પ્રવૃત્તિ પણ તેને અનૂકૂળ જ હોય છે. આવા શ્રાવકને શીલ-શિરોમણિ કહેવામાં આવે છે.

૮. આરંભત્યાગ પ્રતિમા

જો વિવેક વિધિ આદરે, કરે ન પાપારંભ।

સો અષ્ટમ પ્રતિમા ધની, કુગતિ વિજય રણથંભ।^૩

આઠમી પ્રતિમાધારી શ્રાવકની યથોચિત શુદ્ધિ નિશ્ચય પ્રતિમા છે. સંસાર, દેહ અને ભોગો પ્રતિ ઉદાસીનતાને લીધે રાગ અલ્પ થઈ જવાથી વિકલ્પો પણ મર્યાદિત થઈ જાય છે. તેથી થતો બાહ્ય આરંભનો ત્યાગ તે વ્યવહાર પ્રતિમા છે. આઠમી પ્રતિમાધારી શ્રાવક સ્વરૂપસ્થિરતારૂપ ધર્માચરણમાં વિશેષ સાવધાની રાખે છે. તેથી તે અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્ય આદિ પાપારંભ સંબંધી વિકલ્પોને તજી દેતાં બધા જ પ્રકારના વેપારનો ત્યાગ કરી દે છે.

૧. રત્નકરણક શ્રાવકાચાર : આ. સમન્તભદ્ર, શ્લોક ૧૪૨.

૨. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકાર, છંદ ૬૬.

૩. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકાર, છંદ ૬૮.

૯. પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમા

જો દશઘા પરિગ્રહકો ત્યાગી, સુખ સંતોષ સહિત વૈરાગી।
સમરસ સંચિત કિંચિત ગ્રાહી, સો શ્રાવક નૌ પ્રતિમાવાહી।^૧

નવમી પ્રતિમાધારી શ્રાવકની શુદ્ધિ એથીય વિશેષ વધી જાય છે, તે નિશ્ચય પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમા છે. એની સાથે જ કષાય મંદ થઈ જવાથી અતિ આવશ્યક એવી સીમિત વસ્તુઓ રાખીને બાકી બધા જ (દશ) પ્રકારનો પરિગ્રહત્યાગ કરવાનો શુભભાવ અને બાહ્ય પરિગ્રહત્યાગ તેને વ્યવહાર પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમા કહે છે. આ પ્રતિમાધારી શ્રાવકનું જીવન વૈરાગ્યમય, સંતોષી અને સામ્યભાવધારી બની જાય છે.

૧૦. અનુમતિત્યાગ પ્રતિમા

પરકૌં પાપારંભકો જો ન દેઈ ઉપદેશ।
સો દશમી પ્રતિમાધની, શ્રાવક વિગત ક્લેશ।^૨

આ દસમી પ્રતિમાધારી શ્રાવકની શુદ્ધિ પહેલાં કરતાં પણ વધી ગઈ હોય છે, તે શુદ્ધ પરિણતિ એ નિશ્ચય પ્રતિમા છે. તેની સહજ (હઠ વિના) ઉદાસીનતા અર્થાત્ રાગની મંદતા એટલી વધી ગઈ હોય છે કે પોતાના કુટુંબીજનો અને હિતેચ્છુઓને પણ કોઈ પ્રકારના આરંભ (વેપાર, લગ્ન, વિવાહ વગેરે) સંબંધમાં સલાહ, સૂચન કે અનુમતિ વગેરે આપતો નથી, આ વ્યવહાર પ્રતિમા છે. આ શ્રાવકને ઉત્તમ શ્રાવક કહેવામાં આવે છે.

૧૧. ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમા

જો સુછંદ વરતે તજ ડેરા, મઠ મંડપ મેં કરૈ વસેરા।
ઉચિત આહાર ઉદંડ વિહારી, સો એકાદશ પ્રતિમાધારી।^૩

અગિયારમી પ્રતિમા એ શ્રાવકનો સર્વશ્રેષ્ઠ અંતિમ દરજ્જો છે. આ શ્રાવક બે પ્રકારના હોય છે- ક્ષુલ્લક તથા ઐલક. આ પ્રતિમાની ઉત્કૃષ્ટ દશા ઐલક હોય છે. તેના પછી મુનિદશા થાય છે.

૧. નાટક સમયસાર : બનારસીદાસ, ચૌદ ગુણસ્થાન અધિકાર, છંદ ૬૯.

૨. તે જ. છંદ ૭૦.

૩. તે જ. છંદ ૭૧.

આ પ્રતિમાધારી શ્રાવકની પરિણતિમાં વીતરાગતા ખૂબ જ વધી ગયેલી હોય છે અને નિર્વિકલ્પ દશા પણ જલ્દી જલ્દી આવે છે અને વધારે કાળ સુધી ટકે છે. તેની આ અંતરંગ શુદ્ધ પરિણતિ તે નિશ્ચય ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમા છે તથા તેની સાથે રહેતો કષાયમંદતારૂપ બર્હિમુખ શુભભાવ અને તદનુસાર બાહ્ય ક્રિયા તે વ્યવહાર ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમા છે.

આવી દશાને પહોંચનાર શ્રાવકની સંસાર, દેહ વગેરે પ્રતિ ઉદાસીનતા વધી જાય છે. આ પ્રતિમાધારી શ્રાવક મૂનિની જેમ નવકોટિ પૂર્વક ઉદ્દિષ્ટ આહારનો^૧ ત્યાગી તથા ઘર, કુટુંબ વગેરેથી અલગ થઈને સ્વચ્છંદ વિહારી બને છે.

ઐલક દશામાં માત્ર લંગોટી અને પીછી-કમંડળ સિવાય સમસ્ત બાહ્ય પરિગ્રહોનો ત્યાગ થઈ જાય છે. ક્ષુલ્લક દશામાં ઐલક દશા જેટલો અનાસક્તિ ભાવ બનતો નથી, તેથી તેની આહાર-વિહારની ક્રિયાઓ ઐલકના જેવી હોવા છતાં લંગોટી ઉપરાંત ઓઢવા માટે ખંડ-વસ્ત્ર(ચાદર) તથા પીછી ને બદલે વસ્ત્ર રાખવાનો, કેશલોચને બદલે હજામત કરાવવાનો તથા પાત્રમાં ભોજન કરવાનો રાગ રહી જાય છે.

આ પ્રતિમાધારી શ્રાવક નિયમથી ઘરથી વિરક્ત જ થઈ જાય છે.^૨

જે પ્રમાણે મુનિને અન્તર્મુહૂર્તની અંદર અંદર નિર્વિકલ્પ આનંદનો અનુભવ તથા નિરંતર વીતરાગતા વર્તે છે તે ભાવલિંગ છે અને તેની સાથે રહેતા ૨૮ મુલગુણ વગેરેના શુભ વિકલ્પ તે દ્રવ્યલિંગ છે અને તેને અનુકૂળ ક્રિયાને પણ દ્રવ્યલિંગ કહેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે પાંચમા ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકને, જેમાં કોઈ-કોઈવાર સ્વરૂપાનંદનો નિર્વિકલ્પ અનુભવ થતો હોય છે તેવી નિરંતર વર્તતી યથોચિત વીતરાગતા તે ભાવ

૧. મુનિ, ઐલક અને ક્ષુલ્લકના નિમિત્તે બનાવેલી વસ્તુઓ ઉદ્દિષ્ટની શ્રેણીમાં આવે છે. આમ તો ઉદ્દિષ્ટનો શબ્દાર્થ ઉદ્દેશ્ય થાય છે.

૨. સાતમી પ્રતિમાથી દસમી પ્રતિમાધારી શ્રાવક ગૃહવિરત અને ગૃહનિરત-બંને પ્રકારના હોય છે.

પ્રતિમા અર્થાત્ નિશ્ચય પ્રતિમા છે અને તે-તે પ્રતિમાને અનુકૂળ શાસ્ત્ર-વિહિત કષાયમંદતારૂપ ભાવ તે દ્રવ્ય પ્રતિમા અથાત્ વ્યવહાર પ્રતિમા છે. તેને અનુકૂળ બાહ્ય ક્રિયાઓનો વ્યવહાર પ્રતિમા સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ હોવાથી તે ક્રિયાઓને પણ વ્યવહાર પ્રતિમા કહેવામાં આવે છે. જે જીવને એકલી દ્રવ્ય પ્રતિમા હોય અને તેને તે સાચી પ્રતિમારૂપ ચારિત્ર માનતો હોય તો વિપરીત માન્યતાને કારણે મિથ્યાત્વનો બંધ થાય, તથા મિથ્યાત્વના બંધની સાથે કષાયની મંદતાના પ્રમાણમાં પુણ્ય-બંધ જરૂર થાય, તેનાથી સ્વર્ગાદિક પણ મળે, પરંતુ તે વડે તેના સંસારનો અંત બની શકતો નથી.

પાંચમા ગુણસ્થાનમાં ૧૧ પ્રતિમાઓ ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ છે; તે આરંભથી (શરૂઆતથી) ઉત્તરોત્તર ગ્રહણ કરવી જોઈએ. નીચેની પ્રતિમાઓની દશા જે ગ્રહણ કરી હોય તે પછી-પછીની પ્રતિમાઓમાં છૂટતી નથી, વૃદ્ધિ પામે છે. પહેલીથી છઠ્ઠી પ્રતિમા ધારણ કરનાર જઘન્યવ્રતી શ્રાવક, સાતમીથી નવમી પ્રતિમા ધારણ કરનાર મધ્યમવ્રતી શ્રાવક અને દસમી તેમ જ અગિયારમી પ્રતિમાધારી ઉત્કૃષ્ટવ્રતી શ્રાવક કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :-

૧. નીચેની પરિભાષા લખો :--
પ્રતિમા, વ્રત પ્રતિમા, દર્શન પ્રતિમા, ઉદ્દિષ્ટત્યાગ પ્રતિમા, અનુમતિત્યાગ પ્રતિમા.
૨. નીચેનાનો પરસ્પર તફાવત જણાવો :-
(ક) નિશ્ચય પ્રતિમા અને વ્યવહાર પ્રતિમા.
(ખ) બ્રહ્મચર્યાશુવ્રત અને બ્રહ્મચર્ય પ્રતિમા.
(ગ) ક્ષુલ્લક અને ઐલક.
(ઘ) પરિગ્રહત્યાગ વ્રત અને પરિગ્રહત્યાગ પ્રતિમા.
૩. કવિવર પંડિત બનારસીદાસના વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ સંબંધી પરિચય આપો.

પાઠ ૫

સુખ શું છે ?

એ તો સર્વમાન્ય હકીકત છે કે બધા જ જીવો સુખ ચાહે છે અને દુઃખથી ડરે છે. પરંતુ પ્રશ્ન તો એ છે કે વાસ્તવિક સુખ છે શું? વસ્તુતઃ સુખ કહે છે કોને? સુખનું સાચું સ્વરૂપ સમજ્યા વિના માત્ર સુખની ઈચ્છા કરવાનો કાંઈ અર્થ નથી.

પ્રાયઃ સામાન્ય લોકો ભોગ-સામગ્રીને સુખ-સામગ્રી માને છે અને તે મળતાં સુખ મળ્યું એમ સમજે છે અને તેથી તેમનો પ્રયત્ન પણ તે મેળવવા પ્રત્યે રહે છે. એમની દૃષ્ટિએ સુખ કેમ પ્રાપ્ત કરાય એનો અર્થ થાય છે “ભોગસામગ્રી કેમ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે?” એમના હૃદયમાં “સુખ શું છે?” એવા પ્રકારનો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી, કેમ કે એમનું અંતર્મન એમ માની બેઠું છે કે ભોગમય જીવન જ સુખમય જીવન છે. તેથી જ્યારે જ્યારે સુખ-સમૃદ્ધિની ચર્ચા થાય છે ત્યારે એમ જ કહેવામાં આવે છે કે પ્રેમથી રહે, મહેનત કરો, ખૂબ અનાજ ઉગાડો, ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક ઉન્નતિ કરો-એથી દેશમાં સમૃદ્ધિ આવશે અને બધા જ સુખી થઈ જશે. આદર્શમય વાતો કહેવામાં આવે છે કે એક દિવસ એવો આવશે કે પ્રત્યેક માનવી પાસે ખાવા માટે પૌષ્ટિક ભોજન, પહેરવા માટે ઋતુઓને અનુકૂળ ઉત્તમ વસ્ત્ર અને રહેવા માટે આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક સુવિધાઓવાળો બંગલો હશે અને ત્યારે બધા જ સુખી બની જશે.

આ બધું બનશે કે નહીં--એ વાત પર આપણે ચર્ચા કરવા માગતા નથી, પણ આપણો પ્રશ્ન તો એ છે કે આ બધું જ બનવા પામે છતાં શું જીવન સુખી બની જશે? જો હા, તો જેમની પાસે આ બધું જ છે તેઓ તો આજ પણ સુખી હશે? અથવા જે દેશો આ સમૃદ્ધિની સીમા પર પહોંચેલા છે ત્યાં તો બધા જ સુખી અને શાંત હોવા જોઈએ? પરંતુ દેખવામાં તો એમ આવે છે કે બધા જ આકુળ-વ્યાકુળ અને અશાન્ત છે, ભયાકુળ અને ચિંતાતુર છે, તેથી “સુખ શું છે?” આ વિષય પર ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. “સાયું સુખ શું છે અને તે ક્યાં છે?” એનો નિર્ણય કર્યા વિના એ દિશામાં સાચો પુરુષાર્થ બની શકતો નથી અને સાચું સુખ મેળવી શકાતું નથી.

કેટલાક બુદ્ધિશાળી લોકો એથી આગળ વધીને કહે છે - ભાઈ, વસ્તુમાં (ભોગ-સામગ્રીમાં) સુખ નથી, સુખ-દુઃખ તો કલ્પનામાં છે. તેઓ પોતાની વાતને સિદ્ધ કરવા માટે ઉદાહરણ પણ આપે છે કે-એક આદમીનું મકાન બે મજલાવાળું છે, પણ એની જમણી બાજુ પાંચ મજલાવાળું મકાન છે તથા ડાબી બાજુએ એક ઝૂંપડી છે. જ્યારે તે જમણી બાજુ દેખે છે તો પોતાને દુઃખી હોવાનો અનુભવ કરે છે અને જ્યારે તે ડાબી બાજુએ જુએ છે તો સુખી; તેથી સુખ-દુઃખ ભોગ-સામગ્રીમાં નહીં હોતાં કલ્પનામાં છે. તે ડાહ્યા પુરુષો સલાહ આપે છે કે જો સુખી થવું હોય તો પોતાનાથી ઓછી ભોગ-સામગ્રી હોય તેમની તરફ જુઓ તો સુખી થશો. જો તમારી દષ્ટિ તમારાથી વધારે વૈભવવાળાઓ તરફ રહેશે તો હંમેશાં દુઃખનો અનુભવ થશે.

સુખી થવાનો આ ઉપાય પણ સાચો નથી, કેમ કે અહીં “સુખ શું છે?” એ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી પરંતુ ભોગજનિત સુખને જ સુખ માની વિચારવામાં આવેલ છે. “સુખ ક્યાં છે?” નો ઉત્તર “કલ્પનામાં છે” એમ આપવામાં આવ્યો છે. “સુખ કલ્પનામાં છે” એનો અર્થ જો એમ કરીએ કે સુખ કાલ્પનિક છે, વાસ્તવિક નથી - તો શું એમ માનવામાં આવે કે સુખની વાસ્તવિક સત્તા છે જ નહીં? પણ આ વાત સંભવતઃ આપને પણ સ્વીકૃત નહીં હોય.

તેથી સ્પષ્ટ છે કે ભોગપ્રાપ્તિ વડે થતું સુખ જેને ઇન્દ્રિયસુખ કહે છે તે કાલ્પનિક છે તથા વાસ્તવિક સુખ એનાથી ભિન્ન છે. તે સાચું સુખ શું છે? મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે.

સુખ તો કલ્પનામાં છે, સુખ મેળવવું હોય તો ઝૂંપડી તરફ જુઓ, પોતાનાથી દીન-દુઃખી હોય તેમની તરફ જુઓ-એમ કહેવું એ પણ અસંગત છે, કેમકે દુઃખી લોકોને દેખીને તો લૌકિક સજ્જન પણ દયાર્દ્ર થઈ જાય છે. દુઃખીજનોને જોઈને એવી કલ્પના કરીને પોતાને સુખી માનવો-કે હું એનાથી સારી સ્થિતિમાં છું-એ એનાં દુઃખ પ્રત્યે અકરુણાનો ભાવ તો છે જ, સાથે જ માન-કષાયનું પોષણ કરી સંતોષ મેળવવાની સ્થિતિ છે. એને કદીય સુખ કહી શકાય નહીં, તે સુખ તો છે જ નહીં. વાસ્તવિક સુખ કલ્પનામાં નહીં પણ આત્મામાં છે. આત્મા અનંત આનંદનો કંદ છે, તે સુખમય છે અને સુખ આત્માનો ગુણ છે. સુખ ઝૂંપડીમાં નથી, તેની પ્રાપ્તિ ઝૂંપડીમાંથી થાય નહીં. સુખ શું ઝૂંપડીમાં ભરેલું છે કે તેની તરફ નજર કરતાં મળી જાય? જ્યાં સુખ છે તેની તરફ જ્યાં લગી નજર નહીં જાય ત્યાં લગી સાચું સુખ મળશે નહીં. પોતાનું સુખ પોતાના આત્મામાં છે, તેથી સુખની ઈચ્છા કરવાવાળાઓએ આત્મોન્મુખી થવું જોઈએ, પર સન્મુખ નજર રાખનારાઓને સાચું સુખ કદીય મળી શકતું નથી.

ભોગ-સામગ્રીમાંથી પ્રાપ્ત થતું સુખ સાચું સુખ છે જ નહીં, તે તો દુઃખનો તારતમ્યરૂપ ભેદ છે. આકુળતામય હોવાથી તે દુઃખ જ છે. સુખનો સ્વભાવ તો નિરાકુળતા છે અને ઇન્દ્રિયજનિત સુખમાં નિરાકુળતા હોતી નથી, તથા આત્મા અતીન્દ્રિય હોવાથી જેમ ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી તેવી જ રીતે અતીન્દ્રિય સુખ પણ આત્મામય હોવાથી ઇન્દ્રિયો દ્વારા મેળવી શકાતું નથી.

કેટલાક લોકો કહે છે કે-તમે આ કરો, તે કરો, તમારી મનોકામના પૂરી થશે, તમને ઈચ્છિત વસ્તુ મળી જશે અને તમે સુખી થઈ જશો. આ પ્રમાણે કહેનારાઓ ઈચ્છાઓની પૂર્તિ થવી એ જ સુખ અને ઈચ્છાઓની પૂર્તિ ન થવી એ જ દુઃખ-એમ માનતા હોય છે.

એક તો ઈચ્છાઓની પૂર્તિ થવી એમાં સુખ છે જ નહીં, એ તો શિર પરનો બોજો ખભા પર મૂકીને સુખ માનવા જેવું છે બીજું તેમની પૂર્તિ થવી સંભવિત પણ નથી, કેમકે અનંત જીવોની અનંત ઈચ્છાઓ છે અને ભોગ-સામગ્રી તો મર્યાદિત છે. રોજ ને રોજ બદલતી નવી નવી ઈચ્છાઓની પૂર્તિ કદીય સંભવિત નથી. તેથી મનોકામના પૂર્ણ થશે, તમારી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ થશે અને તમે સુખી થઈ જશો એવી કલ્પનાઓ માત્ર મૃગમરીચિકા (મૃગજળ) જ સિદ્ધ થાય છે. બધી ઈચ્છાઓ કદીય પૂરી થવાની નથી અને આ જીવ ઈચ્છાઓની પૂર્તિ વડે કદીય સુખી થનાર નથી. જો કોઈ એમ કહે કે જેટલી ઈચ્છાઓ પૂરી થશે તેટલું તો સુખ થશે જ, ભલે પૂર્ણ સુખ ન થાય; તો આ વાત પણ બરાબર નથી, કેમકે સાચું સુખ તો ઈચ્છાઓના અભાવમાં છે, ઈચ્છાઓની પૂર્તિમાં નહીં. જો એમ કહેવામાં આવે કે ઈચ્છા પૂર્ણ થતાં સમાપ્ત થઈ જાય છે તેથી એને સુખ કહેવું જોઈએ, તો આમ કહેવું પણ ભૂલભરેલું છે કેમકે ઈચ્છાઓનો અભાવ એનો અર્થ ઈચ્છાઓની પૂર્તિ થવી નહીં પણ ઈચ્છાઓનું ઉત્પન્ન જ ન થવું-એમ છે.

અતીન્દ્રિય આનંદ ઈન્દ્રિયાતીત હોવાથી તે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ભોગવી શકાતો નથી, જે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ભોગવવામાં આવે છે તે વિષય સુખ છે, તે વસ્તુતઃ દુઃખનો જ એક પ્રકાર છે. તે તો માત્ર નામનું જ સુખ છે.

સાચું સુખ તો આત્મા દ્વારા અનુભવની વસ્તુ છે, કહેવાની નહીં, દેખાડવાની પણ નહીં. સમસ્ત પર પદાર્થો ઉપરથી દષ્ટિ હઠાવી લઈ અંતર્મુખ બનીને પોતાના જ્ઞાનાનન્દ સ્વભાવી આત્મામાં તન્મય થવાથી જ તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આત્મા સુખમય છે, તેથી આત્માનુભૂતિ જ સુખાનુભૂતિ છે. જે પ્રમાણે અનુભૂતિ વિના આત્મા પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, તે જ પ્રમાણે આત્માનુભૂતિ વિના સાચું સુખ પણ પ્રાપ્ત કરી શકાતું નથી.

ઉડાણથી વિચાર કરીએ તો એ પ્રતીત થાય છે કે આત્માને સુખ પ્રાપ્ત કરવાનું છે નહીં, કેમકે તે પોતે સુખ વડે જ રચાયેલો છે,

સુખમય જ છે, સુખ જ છે. જે સ્વયં સુખસ્વરૂપ છે તેને શું પામવું? સુખ પામવાની નહીં, ભોગવવાની વસ્તુ છે, અનુભવ કરવાની ચીજ છે. સુખ માટે તડપવું શું? સુખમાં તડપન નથી, તડપનમાં સુખનો અભાવ છે. તડપન પોતે જ દુઃખ છે, તડપનનો અભાવ જ સુખ છે. એ જ પ્રમાણે સુખની ઈચ્છા શું કરવી? ઈચ્છા સ્વયં દુઃખરૂપ છે, ઈચ્છાનો અભાવ જ સુખ છે.

“હું કોણ છું?”, “આત્મા શું છે? તે કેમ પ્રાપ્ત થાય?” “સુખ શું છે?”, “સુખ ક્યાં છે? તે કેમ પ્રાપ્ત થાય?” આ બધા પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર છે, એક જ સમાધાન છે અને તે છે આત્માનુભૂતિ. તે આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રથમ ઉપાય તત્ત્વવિચાર છે, પણ ધ્યાન રાખો કે તે આત્માનુભૂતિ પોતાની પ્રાથમિક ભૂમિકા જે તત્ત્વવિચાર તેનો પણ અભાવ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. તે આત્માનુભૂતિ કેમ ઉત્પન્ન થાય-એ એક જુદો વિષય છે, તેથી તે સંબંધી જુદું જ વિવેચન કરવું અપેક્ષિત છે.

પ્રશ્ન :-

૧. સુખ કોને કહે છે અને તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે?
૨. “શું સુખ-દુઃખ કલ્પનામાં છે, વાસ્તવિક નથી?” આ કથન પર તર્કસંગત વિચારો પ્રગટ કરો.
૩. “સુખ શું છે?” આ વિષય ઉપર એક નિબંધ પોતાની ભાષામાં લખો.

પાઠ ૬

પાંચ ભાવો

આચાર્ય ગૃહપિચ્છ ઉમાસ્વામી

(વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ)

તત્ત્વાર્થસૂત્રકર્તારં, ગૃહપિચ્છોપલક્ષિતમ્ ।

વન્દે ગણીન્દ્રસંજાતમુમાસ્વામીમુનીશ્વરમ્ ॥

ઓછામાં ઓછું લખીને વધારેમાં વધારે પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર આચાર્ય ગૃહપિચ્છ ઉમાસ્વામીના તત્ત્વાર્થસૂત્રથી જૈન સમાજ જેટલો અધિક પરિચિત છે, તેટલો જ તેમના જીવન-પરિચય સંબંધમાં અપરિચિત છે.

તેઓ કુન્દકુન્દાચાર્યના પૃથ્વી શિષ્ય હતા તથા વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીના અંતિમ કાળમાં તથા દ્વિતીય શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં ભારતભૂમિને પવિત્ર કરી રહ્યા હતા.

આચાર્ય ગૃહપિચ્છ ઉમાસ્વામી એ ગૌરવશાળી આચાર્યોમાંના એક છે, જેમને સમગ્ર આચાર્ય પરંપરામાં પૂર્ણ પ્રામાણિકતા અને સન્માન પ્રાપ્ત થયેલાં છે. જે મહત્ત્વ વૈદિકોમાં ગીતાનું, ઈસાઈઓમાં બાઈબલનું અને મુસલમાનોમાં કુરાનનું મનાય છે, તે જ મહત્ત્વ જૈન પરંપરામાં ગૃહપિચ્છ ઉમાસ્વામીએ રચેલા તત્ત્વાર્થસૂત્રનું મનાય છે. તેનું બીજું નામ મોક્ષશાસ્ત્ર પણ છે. આ સંસ્કૃતભાષાનો સર્વપ્રથમ જૈન ગ્રંથ છે.

આ મહાન ગ્રંથ ઉપર દિગંબર અને શ્વેતાંબર બન્ને પરંપરાઓમાં સંસ્કૃત અને હિંદી ભાષાઓમાં અનેકાનેક ટીકાઓ અને ભાષ્ય લખાયાં છે. દિગંબર પરંપરામાં સંસ્કૃત ભાષામાં આચાર્ય પૂજ્યપાદ દેવનંદિની સર્વાર્થસિદ્ધિ, અકલંકદેવની તત્ત્વાર્થ રાજવાર્તિક અને વિદ્યાનંદની તત્ત્વાર્થ શ્લોકવાર્તિક સર્વાધિક પ્રસિદ્ધ રચનાઓ છે. આચાર્ય સમન્તભદ્રે આ ગ્રંથરાજ પર ગંધર્વસ્તિ મહાભાષ્ય નામનો મહાગ્રન્થ લખ્યો હતો જે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તે સંબંધી ઉલ્લેખ મળી આવે છે. શ્રુતસાગર સૂરિની પણ એક ટીકા સંસ્કૃત ભાષામાં ઉપલબ્ધ છે.

હિંદી ભાષાના પ્રાચીન વિદ્વાનોમાં પં. સદાસુખદાસ કાસલીવાલની અર્થપ્રકાશિકા ટીકા પ્રસિદ્ધ છે. અર્વાચીન વિદ્વાનોમાં પં. ફૂલચંદ્રજી સિદ્ધાન્તાચાર્ય, પં. કૈલાશચંદ્રજી સિદ્ધાંતાચાર્ય, પં. પન્નાલાલજી સહિત્યાચાર્ય વગેરે અનેક વિદ્વાનો દ્વારા લખાયેલી ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે. શ્રી રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશી, સોનગઢ દ્વારા લખાયેલી ૮૧૦ પાનાંની એક વિશાળ ટીકા પણ છે.

આ ગ્રંથરાજ જૈન સમાજ દ્વારા સંચાલિત બધા જ પરીક્ષા બોર્ડોના અભ્યાસક્રમોમાં નિર્ધારિત છે અને આખાય ભારતવર્ષનાં જૈન વિદ્યાલયોમાં ભણાવવામાં આવે છે.

આ પાઠ તત્ત્વાર્થસૂત્રના બીજા અધ્યાયના આધારે લખવામાં આવેલ છે.

પાંચ ભાવો

પ્રવચનકાર:- આ “તત્ત્વાર્થસૂત્ર” બીજું નામ “મોક્ષશાસ્ત્ર” નામનું મહાશાસ્ત્ર છે. એનો બીજો અધ્યાય ચાલે છે. અહીં જીવના અસાધારણ ભાવોનું પ્રકરણ ચાલી રહ્યું છે. આત્માનું હિત ઈચ્છનારાઓએ આત્મ-ભાવોની ઓળખ બરાબર કરવી જોઈએ, કેમ કે આત્માને ઓળખ્યા વિના અનાત્માને પણ ઓળખી શકાય નહીં. અને જે આત્મા-અનાત્મા બંનેને જાણતો નથી તેનું હિત થવું કેવી રીતે સંભવિત છે?

જીવના અસાધારણ ભાવો કેટલા અને કયા કયા છે, એ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં આચાર્ય ઉમાસ્વામી લખે છે-

“औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतत्त्वमौदयिक-
पारिणामिकौ च।”^૧

ઔપશમિક, ક્ષાયિક, મિશ્ર (ક્ષાયોપશમિક), ઔદયિક અને પારિણામિક એ જીવના પાંચ અસાધારણ ભાવ અથવા નિજતત્ત્વ છે. જીવ સિવાય કોઈ અન્ય દ્રવ્યમાં તે હોતા નથી.

આ ભાવોનું વિશેષ વિશ્લેષણ આચાર્ય અમૃતચંદ્રે “પંચાસ્તિકાય સંગ્રહ” ની પદ્મ મી ગાથાની ટીકામાં આ પ્રમાણે કર્યું છે-

“કર્મોનો ફળદાનસામર્થ્યરૂપ ઉદ્ભવ તે ‘ઉદય’ છે, અનુદ્ભવ તે ‘ઉપશમ’ છે, ઉદ્ભવ તથા અનુદ્ભવ તે ‘ક્ષયોપશમ’ છે, અત્યંત વિશ્લેષ (વિયોગ) તે ‘ક્ષય’ છે. દ્રવ્યનો આત્મલાભ (અસ્તિત્વ) જેનો હેતુ છે તે ‘પરિણામ’ છે.” ત્યાં ઉદયથી યુક્ત તે ‘ઔદયિક’ છે, ઉપશમથી યુક્ત તે ‘ઔપશમિક’ છે, ક્ષયોપશમથી યુક્ત તે ‘ક્ષાયોપશમિક’ છે,

૧. તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૨ સૂત્ર ૧.

ક્ષયથી યુક્ત તે ‘ક્ષાયિક’ છે, પરિણામથી યુક્ત તે ‘પારિણામિક’ છે.”

કર્મોપાધિની ચાર પ્રકારની દશા (ઉદય, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષય) જેમનું નિમિત્ત છે એવા ચાર ભાવો છે; જેમાં કર્મોપાધિરૂપ નિમિત્ત બિલકુલ નથી, માત્ર દ્રવ્યસ્વભાવ જ જેનું કારણ છે એવો પારિણામિક ભાવ છે.

જિજ્ઞાસુ:- હજુ સંપૂર્ણપણે સમજમાં આવ્યું નથી, કૃપા કરી વિસ્તારથી સમજાવો.

પ્રવચનકાર:- સાંભળો ! હું એ અલગ-અલગ સમજાવું છું. સમજવાનો પ્રયત્ન કરો, જરૂર સમજમાં આવશે.

૧. ઔપશમિક ભાવ

(આત્માની મુખ્યતાથી) આત્માના સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થરૂપ શુદ્ધ પરિણામથી જીવનો શ્રદ્ધા તથા ચારિત્ર સંબંધી જે ભાવમલ તેના દબાઈ જવા રૂપે ઉપશમિક ભાવ હોય છે તેને ઔપશમિક ભાવ કહે છે. અને તે જ સમયે દર્શનમોહનીય તથા ચારિત્રમોહનીય કર્મનો પણ સ્વયં ફલદાનસમર્થરૂપે અનુદ્ભવ હોય છે તેને કર્મનો ઉપશમ કહે છે.

(કર્મની મુખ્યતાથી) દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મનો ફલદાનસમર્થરૂપે અનુદ્ભવ હોવો તે કર્મનો ઉપશમ છે અને એવા ઉપશમથી યુક્ત જીવનો ભાવ તે ઔપશમિક ભાવ છે.

૨. ક્ષાયિક ભાવ

આત્માના સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ વડે કોઈ ગુણની અવસ્થામાં અશુદ્ધતાનો સર્વથા ક્ષય થવો અર્થાત્ પૂર્ણ શુદ્ધ અવસ્થા પ્રગટ થવી તે ક્ષાયિક ભાવ છે. તે જ સમયે સ્વયં કર્મવરણનો સર્વથા નાશ થવો તે કર્મનો ક્ષય છે.

૩. ક્ષાયોપશમિક ભાવ

(આત્માની મુખ્યતાથી) ધર્મી જીવને સ્વસન્મુખ પુરુષાર્થ વડે શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની આંશિક શુદ્ધ અવસ્થા હોય છે તેને જીવનો શ્રદ્ધા અને ચારિત્રની અપેક્ષાએ ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહે છે. અને તે જ સમયે દર્શનમોહનીય તથા ચારિત્રમોહનીય કર્મોનો સ્વયં ફલદાનસમર્થરૂપે ઉદ્ભવ અને અનુદ્ભવ હોય છે તેને તે કર્મનો ક્ષયોપશમ કહે છે.

(કર્મની મુખ્યતાથી) દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય કર્મોનો ફલદાનસમર્થરૂપે ઉદ્ભવ તથા અનુદ્ભવ હોય છે તેને તે કર્મનો ક્ષયોપશમ કહે છે, અને તેનાથી યુક્ત જીવની શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર સંબંધી જે અવસ્થા હોય છે તેને જીવનો શ્રદ્ધા અને ચારિત્રનો ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવામાં આવે છે.^૧

આત્માનાં જ્ઞાન, દર્શન અને વીર્ય વગેરેના આંશિક વિકાસ તથા આંશિક અવિકાસને જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય વગેરેનો ક્ષાયોપશમિક ભાવ સમજી લેવો. આ બધા છન્નસ્થ જીવોને હોય છે.

૪. ઔદયિક ભાવ

કર્મોના ઉદયકાળમાં આત્મામાં વિભાવરૂપ પરિણમન થવું તે ઔદયિક ભાવ છે.

૫. પારિણામિક ભાવ

સહજ સ્વભાવ, ઉત્પાદ-વ્યય નિરપેક્ષ, ધ્રુવ, એકરૂપ રહેવાવાળો ભાવ તે પારિણામિક ભાવ છે.

આ ભાવોના ક્રમશઃ બે, ત્રણ, ચાર, એકવીસ અને ત્રણ ભેદ છે.^૨

ઔપશમિક ભાવના ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિક ચારિત્ર એ બે ભેદ છે.

૧. પંચાસ્તિકાય સંગ્રહ, ગાથા પદ.

૨. દ્વિનવાષ્ટાદશૈકવિંશતિત્રિભેદા યથાક્રમમ્। તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૨, સૂત્ર ૨.

૩. સમ્યક્ત્વચારિત્રે। તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૨, સૂત્ર ૩.

ક્ષાયિક ભાવના કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, ક્ષાયિક દાન, ક્ષાયિક લાભ, ક્ષાયિક ભોગ, ક્ષાયિક ઉપભોગ, ક્ષાયિક વીર્ય, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને ક્ષાયિક ચારિત્ર એ પ્રમાણે નવ ભેદ છે.^૧

મિશ્ર (ક્ષાયોપશમિક) ભાવના મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન-એ ચાર જ્ઞાન; કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ-એ ત્રણ અજ્ઞાન; ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન-એ ત્રણ દર્શન; ક્ષાયોપશમિક દાન, લાભ, ભોગ, ઉપભોગ, વીર્ય-એ પાંચ લબ્ધિઓ; ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ, ક્ષાયોપશમિક ચારિત્ર અને સંયમાસંયમ-એ પ્રમાણે કુલ ૧૮ ભેદ છે.^૨

ઔદયિક ભાવના ૨૧ ભેદ છે-નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય, દેવ-એ ચાર ગતિ; ક્રોધ, માન, માયા, લોભ-એ ચાર કપાય; સ્ત્રીવેદ, પુંવેદ, નપુંસક વેદ-એ ત્રણ વેદ; કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, પીત, પન્ન, શુક્લ-એ છ લેશ્યાઓ; મિથ્યાદર્શન, અજ્ઞાન, અસંયમ અને અસિદ્ધત્વ.^૩

પારિણામિક ભાવના ત્રણ ભેદ છે-જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ.^૪

આ પ્રમાણે બધા મળીને જીવના અસાધારણ ભાવોના ૫૩ ભેદો છે.

જિજ્ઞાસુ:- એમને જાણવાથી શું લાભ છે? એમનાથી શું સિદ્ધ થાય છે?

પ્રવચનકાર:- ૧. પારિણામિક ભાવથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જીવ અનાદિ-અનંત, એક, શુદ્ધ, ચૈતન્યસ્વભાવી છે.

૧. જ્ઞાનદર્શનદાનલાભભોગોપભોગવીર્યાણિચ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૨, સૂત્ર ૪.
૨. જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનલબ્ધયશ્ચતુસ્ત્રિત્રિપન્નભેદાઃ સમ્યક્ત્વચારિત્રસંયમાસંયમાશ્ચ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૨, સૂત્ર ૫.
૩. ગતિકષાયલિજ્ઞમિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધલેશ્યાશ્ચતુસ્ત્ર્યેકૈકૈકૈકષટ્ ભેદાઃ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૨, સૂત્ર ૬.
૪. જીવમવ્યામ્બવ્યત્વાનિ ચ । તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૨, સૂત્ર ૭.

૨. ઔદયિક ભાવનું સ્વરૂપ જાણવાથી એમ માલુમ પડે છે કે જીવ અનાદિ-અનંત, શુદ્ધ, ચૈતન્યસ્વભાવી હોવા છતાં પણ એની અવસ્થામાં વિકાર છે, જડ કર્મની સાથે એને અનાદિકાલીન સંબંધ છે; તથા જ્યાં સુધી આ જીવ પોતાના જ્ઞાતાસ્વભાવને સ્વયં છોડીને પર પદાર્થો તરફ વલણ રાખે છે ત્યાં સુધી વિકાર ઉત્પન્ન થતો રહે છે, કર્મને લીધે વિકાર થતો નથી.

૩. ક્ષાયોપશમિક ભાવથી એમ જાણ થાય છે કે જીવ અનાદિકાળથી વિકાર કરતો હોવા છતાં પણ જડ થઈ જતો નથી. એનાં જ્ઞાન, દર્શન વીર્યનો આંશિક વિકાસ હંમેશા બન્યો રહે છે અને સાચી સમજણ પછી તે જેમ-જેમ સત્ય પુરુષાર્થ વધારતો જાય છે, તેમ-તેમ મોહ અંશે દૂર થતો જાય છે.

૪. આત્માનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજીને જ્યારે જીવ પોતાના પારિણામિક ભાવનો આશ્રય લે છે ત્યારે ઔદયિક ભાવ દૂર થવાનો પ્રારંભ થાય છે અને સૌ પ્રથમ શ્રદ્ધા ગુણનો ઔદયિક ભાવ દૂર થાય છે, એમ ઔપશમિક ભાવ બતાવે છે.

૫. અપ્રતિહત પુરુષાર્થ વડે પારિણામિક ભાવનો આશ્રય અતિશય વધારવાથી વિકારનો નાશ થાય છે, એમ ક્ષાયિક ભાવ સિદ્ધ કરે છે.

જિજ્ઞાસુ:- શું આ પાંચે ભાવો બધા જ જીવોને હંમેશાં હોય છે?

પ્રવચનકાર:- એક પારિણામિક ભાવ જ એવો છે જે બધા જીવોને સદાકાળ હોય છે, ઔદયિક ભાવ સમસ્ત સંસારી જીવોને તો હોય છે, પરંતુ મુક્ત જીવોને નથી હોતો. એ જ પ્રમાણે ક્ષાયોપશમિક ભાવ પણ મુક્ત જીવોને તો હોતો જ નથી, પરંતુ સંસારી જીવોમાં પણ તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનવાળા જીવોને હોતો નથી.

જિજ્ઞાસુ:- ક્ષાયિક ભાવ તો મુક્ત જીવોને હોય છે?

પ્રવચનકાર:- હા, મુક્ત જીવોને તો ક્ષાયિક ભાવ હોય છે; પરંતુ સમસ્ત સંસારી જીવોને નહીં. અભવ્યો અને મિથ્યાદષ્ટિઓને તો ક્ષાયિક ભાવ હોવાનો પ્રશ્ન

જ નથી. સમ્યક્ત્વી અને ચારિત્રવંત જીવોમાં પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી અને ક્ષાયિક ચારિત્રવાન જીવો તથા અરહંતોમાં જ હોય છે. ઔપશમિક ભાવ તો માત્ર ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી અને ઔપશમિક ચારિત્રવંતોને જ હોય છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે:-

૧. સૌથી ઓછી સંખ્યા ઔપશમિક ભાવવાળાઓની છે, કેમ કે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વી અને ઔપશમિક ચારિત્રવંત જીવોનો જ એમાં સમાવેશ થાય છે.

૨. ઔપશમિક ભાવવાળાઓ કરતાં અધિક સંખ્યા ક્ષાયિક ભાવવાળા જીવોની છે. એમાં ક્ષાયિક સમકિતી, ક્ષાયિક ચારિત્રવંત જીવોનો તથા અરહંત અને સિદ્ધોનો સમાવેશ થાય છે.

૩. ક્ષાયિક ભાવવાળા જીવોથી અધિક સંખ્યા ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળા જીવોની છે. એમાં એકથી શરૂ કરી બારમાં ગુણસ્થાનવાળા જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

૪. ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળાઓથી પણ અધિક સંખ્યા ઔદયિક ભાવવાળા જીવોની છે. એમાં એકથી માંડીને ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

૫. સૌથી અધિક સંખ્યા પારિણામિક ભાવવાળા જીવોની છે. એમાં નિગોદથી માંડીને સિદ્ધ સુધીના સર્વ જીવોનો સમાવેશ થાય છે.

આ ક્રમને અધિક ધ્યાનમાં રાખીને સૂત્રમાં ઔપશમાદિક ભાવોનો ક્રમ રાખવામાં આવેલો છે.

નિષ્કર્ષરૂપે આપણે એમ કહી શકીએ કે-

૧. પારિણામિક ભાવ વિના કોઈ જીવ હોતો નથી.

૨. ઔદયિક ભાવ વિના કોઈ સંસારી નથી.

૩. ક્ષાયોપશમિક ભાવ વિના કોઈ છન્નસ્થ નથી.

૪. ક્ષાયિક ભાવ વિના ક્ષાયિક સમકિતી, ક્ષાયિક ચારિત્રવંત અને અરહંત તથા સિદ્ધ નથી.

૫. ઔપશમિક ભાવ વિના કોઈ ધર્મની શરૂઆત વાળો જીવ નથી.

જિજ્ઞાસુ:- કયો ભાવ કેટલો કાળ રહે છે ?

પ્રવચનકાર:- સાંભળો ! હું દરેકનો કાળ બતાવું છું-

૧. ઔપશમિક ભાવ સાદિ-સાંત હોય છે, કેમ કે એનો કાળ જ અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર છે.

૨. ક્ષાયિક ભાવ સાદિ-અનન્ત છે^૧ અને સંસારમાં રહેવાની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીસ સાગરથી કાંઈક અધિક કાળ કહ્યો છે.

૩. ક્ષાયોપશમિક ભાવ-

અનાદિ-સાંત:- જ્ઞાન, દર્શન, વીર્યની અપેક્ષાએ.

સાદિ-સાંત:- ધર્મની પ્રગટ પર્યાય અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ ૬૬ સાગરથી કાંઈક અધિક કાળ.

૪. ઔદયિક ભાવ-

અનાદિ-સાંત^૨:- ભવ્ય જીવોની અપેક્ષાએ.

અનાદિ-અનંત:- અભવ્ય જીવો તથા દૂરાન્દૂરભવ્ય^૩ જીવોની અપેક્ષાએ.

૫. પારિણામિક ભાવ--- અનાદિ-અનંત.

જિજ્ઞાસુ:- આ તો સમજમાં આવી ગયું. હવે કૃપા કરીને એ બતાવો કે આ ભાવોમાંથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય

૧. પારિણામિક ભાવ સિવાયના બધા જ ભાવો પર્યાયરૂપે હોવાથી સાદિ-સાંત જ હોય છે, પરંતુ પર્યાયોના પ્રવાહરૂપ ક્રમની એકરૂપતાને લક્ષમાં રાખીને અહીં ક્ષાયિક ભાવને સાદિ-અનંત કહ્યો છે.

૨. જો કે ઔદયિક ભાવ પ્રવાહરૂપથી અનાદિનો છે અને ધર્મી જીવને તેનો અંત પણ આવી જાય છે એ અપેક્ષાએ અનાદિ-સાંત કહ્યો છે, તેમ છતાં તેનો પ્રવાહ કોઈ જીવને એકરૂપ રહેતો નથી તે કારણ ઔદયિક ભાવને સાદિ-સાંત પણ કહેવામાં આવે છે.

૩. અભવ્ય જેવા ભવ્યોને દૂરાન્દૂરભવ્ય કહે છે.

ક્યા ક્યા ભાવો છે? કેમ કે કહ્યું છે કે - “બિન જાને તૈ દોષ-ગુણન કો, કેસે તજીએ ગઢિએ.”

પ્રવચનકાર:- આ તમે ખૂબ સારું પૂછ્યું, કેમ કે હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેયને જાણ્યા સિવાય કોઈ જાણકારી પૂરી હોતી નથી.

૧. ઔદયિક ભાવ હેય, ઔપશમિક ભાવ તથા સાધક દશાનો ક્ષાયોપશમિક ભાવ અને ક્ષાયિક ભાવ પ્રગટ કરવાની અપેક્ષાએ ઉપાદેય અને પારિણામિક ભાવ આશ્રય કરવાની અપેક્ષાએ પરમ ઉપાદેય છે.

૨. ઔદયિક ભાવ વિકાર છે, સાધક માટે તે હેય છે, આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી. ઔપશમિક ભાવ, સાધકનો ક્ષાયોપશમિક ભાવ સાદિ-સાંત છે અને એક સમયની પર્યાય છે; ક્ષાયિક ભાવ સાદિ-અનંત છે, પર્યાયરૂપ છે; તેથી તે આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી. પારિણામિક ભાવ કે જે અનાદિ-અનંત છે તે એક જ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે. સારાંશ એ છે કે જેમણે ધર્મ કરવો હોય, સુખી થવું હોય, એમણે ઔદયિકાદિ ચારે ભાવો પરથી દષ્ટિ ઉઠાવી લઈને માત્ર પરમ પારિણામિકભાવરૂપ ત્રિકાળી ભૂતાર્થ જ્ઞાયક-સ્વભાવનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ કેમ કે તેના આશ્રય વડે જ ધર્મની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને પૂર્ણતા થાય છે.

પ્રશ્ન:-

૧. જીવના અસાધારણ ભાવો કેટલા છે? ક્યા ક્યા? નામ સાથે લખો.
૨. સૌથી અધિક સંખ્યા ક્યા ભાવવાળા જીવોની છે? અને શા માટે?
૩. ક્ષાયોપશમિક ભાવના કેટલા ભેદ છે? નામ સાથે લખો.
૪. શું અભવ્યોને ઔપશમિક ભાવ હોઈ શકે?
૫. સિદ્ધોને કેટલા ભાવો છે અને ક્યા ક્યા?
૬. પાંચ ભાવોમાં હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેય જણાવો.
૭. આચાર્ય ઉમાસ્વામીના વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ સંબંધી પરિચય આપો.

પાઠ ૭

ચાર અભાવ

આચાર્ય સમન્તભદ્ર

(વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ)

શ્રી મૂલસંઘવ્યોમેન્દુર્ભારતે ભાવિતીર્થકૃત ।
દેશે સમન્તભદ્રાચ્ચો , મુનિર્જીયાત્પદર્શિકઃ ॥

– કવિવર હસ્તિમલ

લોકેષણાથી દૂર રહેનાર સ્વામી સમંતભદ્રનું જીવન-ચરિત્ર એક રીતે અજ્ઞાત જ છે. જૈનાચાર્યોની આ એક વિશેષતા રહી છે કે મહાનમાં મહાન કાર્યો કર્યા પછી પણ તેમણે પોતાના લૌકિક જીવન સંબંધમાં ક્યાંક કશું પણ લખ્યું નથી. જે કાંઈ થોડા-વત્તા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત છે તે પૂરતું નથી.

પોતે કદંબ રાજવંશના ક્ષત્રિય રાજકુમાર હતા. તેમનું બાળપણમાં શાંતિવર્મા નામ હતું. તેમનો જન્મ દક્ષિણ ભારતમાં કાવેરી નદીના કિનારે આવેલા ઉરગપુર નામના નગરમાં થયો હતો. તેઓશ્રી સંવત્ ૧૩૮ સુધી હયાત હતા.

તેમના કૌટુંબિક જીવન સંબંધી કાંઈપણ જાણવા મળતું નથી. તેમણે નાની વયમાં જ મુનિ-દીક્ષા ધારણ કરી લીધી હતી. દિગંબર જૈન સાધુ બનીને તેમણે ઘોર તપશ્ચરણ કર્યું અને અગાધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

તેઓ જૈન સિદ્ધાંતના તો અગાધ મર્મજ્ઞ હતા જ; સાથે સાથે તર્ક, ન્યાય, વ્યાકરણ, ઇંદ્ર, અલંકાર, કાવ્ય અને કોષના પણ પંડિત હતા. તેમનામાં અદ્વિતીય વાદ-શક્તિ હતી. તેમણે કેટલીય વખત ધૂમી-ધૂમીને કુવાદીઓના ગર્વને ખંડિત કર્યો હતો. તેઓ પોતે જ લખે છે –

“ वादार्थी विचराम्यहं नरपते , शार्दूल विक्रीडितम् । ”

હે રાજા ! હું વાદ માટે સિંહની જેમ વિચરણ કરી રહ્યો છું.

તેમના પછી થઈ ગયેલા અન્ય આચાર્યોએ પણ તેમનું સ્મરણ ખૂબ સન્માનપૂર્વક કરેલું છે. આચાર્ય જિનસેને આદિપુરાણમાં તેમનાં વચનોને કુવાદીરૂપી પર્વતોને છિન્ન-ભિન્ન કરવા માટે વજ્ર સમાન બતાવ્યાં છે તથા તેમને કવિ, વાદી, ગમક અને વાગ્મિયોના ચૂડામણિ કહ્યા છે-

નમ: समन्तभद्राय, महते कविवेधसे ।
यद्वचो वज्रपातेन, निर्भिन्नाः कुमताद्रयः॥
कवीनां गमकानां च, वादीनां वाग्मिनामपि ।
यशः सामन्तभद्रीयं, मूर्च्छिं चूडामणीयते ॥

ગઘ ચિન્તામણિકાર વાદીભસિંહ સૂરિ લખે છે -

सरस्वतीस्वैरविहारभूमयः,
समन्तभद्रप्रमुखा मुनीश्वराः ।
जयन्ति वाग्वज्रनिपातपाटि-
प्रतीपराद्धान्तमहीधकोटयः ॥

ચંદ્રપ્રભચરિત્રકાર વીરનંદિ આચાર્ય “ સમન્તભદ્રાદિભવા ચ ભારતી ” વડે કંઠ વિભૂષિત નરોત્તમોની પ્રશંસા કરે છે તો આચાર્ય શુભચન્દ્ર જ્ઞાનાર્ણવમાં એમનાં વચનોને અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના નાશ માટે સૂર્ય સમાન સ્વીકાર કરતાં એમની તુલનામાં અન્યનાં (વચનોને) ખદોતવત્ દર્શાવે છે-

समन्तभद्रादिकवीन्द्रभास्वतां,
स्फुरंति यत्रामलसूक्तिरश्मयः ।
व्रजन्ति खद्योतवदेव हास्यतां,
न तत्र किं ज्ञानलवोद्धता जनाः ॥

તેઓ આઘસ્તુતિકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે સ્તોત્ર-સાહિત્યને પ્રૌઢતા અર્પી છે. તેમની સ્તુતિઓમાં મહાન ગંભીર ન્યાયો ભરેલા હોય છે. તેમના વડે લખાયેલો “ આસમીમાંસા ” ગ્રન્થ એક સ્તોત્ર જ છે જેને “ દેવાગમ સ્તોત્ર ” પણ કહે છે.

તે એટલો ગંભીર અને અનેકાત્મક તત્ત્વથી ભરેલો છે કે તેની કેટલીય ટીકાઓ લખાઈ છે જે ન્યાય-શાસ્ત્રના અપૂર્વ ગ્રંથો છે. અકલંકની “અષ્ટશતી” અને વિદ્યાનંદિની “અષ્ટ સહસ્ત્રી” એની જ ટીકાઓ છે. આ “ચાર અભાવ” નામનો પાઠ ઉપરોક્ત આસમીમાંસાની કારિકા નં. ૯, ૧૦, ૧૧ નો આધાર લઈને જ લખાયેલો છે.

આ ઉપરાંત તેમણે તત્ત્વાનુશાસન, યુક્ત્યનુશાસન, સ્વયંભૂસ્તોત્ર, જિનસ્તુતિશતક, રત્નકરણશ્રાવકાચાર, પ્રાકૃત વ્યાકરણ, પ્રમાણ પદાર્થ, કર્મપ્રાભૂત ટીકા અને ગંધર્હસ્તિમહાભાષ્ય (અપ્રાપ્ય) નામના ગ્રંથોની રચના કરી છે.

ચાર અભાવ

ભાવૈકાન્તે પદાર્થાનામભાવાનામપહ્વાત્ ।
સર્વાત્મકમનાદ્યન્તમસ્વરુપમતાવકમ્ ॥ ૬ ॥
કાર્યદ્રવ્યમનાદિ સ્યાત્, પ્રાગભાવસ્યનિન્હવે ।
પ્રધ્વંસસ્ય ચ ધર્મસ્ય, પ્રચ્યવેડનન્તતાં વ્રજેત્ ॥ ૧૦ ॥
સર્વાત્મકં તદેકં સ્યાદન્યાપોહવ્યતિક્રમે ।
અન્યત્ર સમવાયે ન વ્યપદિશ્યેત સર્વથા ॥ ૧૧ ॥

– આત્મીમાંસા : આચાર્ય સમન્તભદ્ર

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- વસ્તુસ્વરૂપ અનેકાન્તાત્મક છે. જે પ્રમાણે સ્વની અપેક્ષાએ ભાવ (સદ્ભાવ) પદાર્થનું સ્વરૂપ છે, તે જ પ્રમાણે પરની અપેક્ષાએ અભાવ પણ પદાર્થનો ધર્મ છે.^૧

જિજ્ઞાસુ:- અભાવ કોને કહે છે? તે કેટલા પ્રકારના હોય છે?

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- એક પદાર્થનું બીજા પદાર્થમાં અસ્તિત્વ ન હોવું તેને અભાવ કહે છે. અભાવ ચાર પ્રકારના હોય છે –

(૧) પ્રાગભાવ (૨) પ્રધ્વંસાભાવ (૩) અન્યોન્યાભાવ (૪) અત્યંતાભાવ.

જિજ્ઞાસુ:- કૃપા કરીને ચારે ય પ્રકારના અભાવ સંક્ષેપમાં સમજાવી દો.

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- પૂર્વ પર્યાયમાં વર્તમાન પર્યાયનો અભાવ તે પ્રાગભાવ છે. અથવા કાર્ય (પર્યાય) થવા પહેલાં કાર્ય (પર્યાય) નું નહીં થવું તે જ પ્રાગભાવ છે.^૨ એ જ પ્રમાણે વર્તમાન પર્યાયનો આગામી પર્યાયમાં અભાવ તે પ્રધ્વંસાભાવ છે. જેમકે દહીંની પૂર્વ પર્યાય દૂધ હતી. તેમાં દહીંનો અભાવ હતો, તેથી તે અભાવને પ્રાગભાવ કહેવાય અને છાસ દહીંની આગામી પર્યાય છે, તેમાં પણ વર્તમાન પર્યાય દહીંનો અભાવ છે, તેથી તે

૧ “ભવત્યભાવોડપિ ચ વસ્તુધર્મો, ભાવાન્તરં ભાવવદર્હતસ્તે ।”

– યુક્ત્યનુશાસનઃ આચાર્ય સમન્તભદ્ર, કારિકા ૫૮.

૨ “કાર્યસ્યાત્મલાભાત્રાગડભવનં પ્રાગભાવઃ ।”–અષ્ટસહસ્ત્રીઃ વિદ્યાનન્દિ, પૃષ્ઠ ૯૭.

અભાવને પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય.

જિજ્ઞાસુ:- પૂજ્યવર ગુરુદેવ ! આપે દૂધ-દહીંનું ઉદાહરણ આપીને તો સમજાવી દીધું.
કૃપા કરીને આત્મા પર ઘટાવીને વિશેષ સમજાવો.

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- અંતરાત્મારૂપ પર્યાયનો બહિરાત્મારૂપ પૂર્વ પર્યાયમાં અભાવ તે પ્રાગભાવ અને પરમાત્મારૂપ આગામી પર્યાયમાં અભાવ તે પ્રધ્વંસાભાવ કહેવામાં આવે.

જિજ્ઞાસુ:- અને અન્યોન્યાભાવ ?

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- એક પુદ્ગલ દ્રવ્યની વર્તમાન પર્યાયમાં બીજા પુદ્ગલ દ્રવ્યની વર્તમાન પર્યાયનો અભાવ તે અન્યોન્યાભાવ છે. જેમકે લીબુની વર્તમાન ખટાશ ખાંડની વર્તમાન મીઠાશમાં નથી.

જિજ્ઞાસુ:- આને પણ આત્મા પર ઘટાવીને બતાવો ને !

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- આ આત્મા પર ઘટે નહીં. તમે પરિભાષા ધ્યાન દઈને સાંભળી નથી તેથી આવો પ્રશ્ન કરો છો. પરિભાષામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એક પુદ્ગલ દ્રવ્યની વર્તમાન પર્યાયમાં બીજા પુદ્ગલ દ્રવ્યની વર્તમાન પર્યાયનો અભાવ તે અન્યોન્યાભાવ છે, તેથી આ માત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં જ ઘટે છે અને તે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યોની માત્ર વર્તમાન પર્યાયમાં જ.

જિજ્ઞાસુ:- અત્યંતાભાવ કોને કહે છે ?

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- એક દ્રવ્યનો બીજા દ્રવ્યમાં અભાવ તેને અત્યંતાભાવ કહે છે. જેમકે જીવ દ્રવ્ય અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પરસ્પર અત્યંતાભાવ છે.

ધ્યાન રાખો કે અત્યંતાભાવ છયે દ્રવ્યોમાંથી કોઈપણ બે દ્રવ્યોમાં ઘટે છે. અન્યોન્યાભાવ બે પુદ્ગલોની વર્તમાન પર્યાયોમાં ઘટિત થાય છે, પ્રાગભાવ છયે દ્રવ્યોમાંથી કોઈ એક દ્રવ્યની વર્તમાન અને પૂર્વ પર્યાયોમાં તથા પ્રધ્વંસાભાવ છયે દ્રવ્યોમાંથી કોઈ એક જ દ્રવ્યની વર્તમાન અને ઉત્તર પર્યાયોમાં ઘટિત થાય છે. એક અત્યંતાભાવ દ્રવ્યસૂચક છે, બાકી ત્રણેય

અભાવ પર્યાયસૂચક છે.

આ ચારેયને સંક્ષેપમાં એમ પણ કહી શકાય કે જેનો અભાવ થતાં નિયમથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને પ્રાગભાવ કહે છે. જેનો સદ્ભાવ થતાં નિયમથી વિવક્ષિત કાર્યનો અભાવ (નાશ) થાય છે તેને પ્રધ્વંસાભાવ કહે છે. અન્ય (પુદ્ગલ) ના સ્વભાવ (વર્તમાન પર્યાય) માં સ્વ (પુદ્ગલ) સ્વભાવ (વર્તમાન પર્યાય) ની વ્યાવૃત્તિ અન્યોન્યાભાવ છે. તથા કાલત્રયની અપેક્ષાએ જે અભાવ હોય તે અત્યંતાભાવ છે.^૧

જિજ્ઞાસુ:- કદાચિત્ આ ચારેય અભાવોને ન માનવામાં આવે તો શું દોષ આવે ?

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- ૧. પ્રાગભાવ ન માનવાથી સમસ્ત કાર્ય (પર્યાયો) અનાદિ સિદ્ધ થાય.

૨. પ્રધ્વંસાભાવ ન માનવાથી સર્વ કાર્ય (પર્યાયો) અનંતકાળ સુધી રહે.

૩. અન્યોન્યાભાવ ન માનવાથી બધાં પુદ્ગલોની પર્યાયો મળીને એક થઈ જાય અર્થાત્ બધાં પુદ્ગલ સર્વાત્મક બની જાય.

૪. અત્યંતાભાવ ન માનવાથી બધાં દ્રવ્યો અસ્વરૂપ થઈ જાય અર્થાત્ બધાં પોત-પોતાના સ્વરૂપને છોડી દે, પ્રત્યેક દ્રવ્યની વિભિન્નતા રહે નહીં, જગતનાં બધાં દ્રવ્યો એક થઈ જાય.

આશા છે કે ચાર અભાવોનું સ્વરૂપ તમારી સમજનાં બરાબર આવી ગયું હશે.

૧ “યદભાવ હિ નિયમતઃ કાર્યસ્યોત્પત્તિઃ સ પ્રાગભાવઃ,
યદભાવે ચ કાર્યસ્ય નિયતા વિપત્તિઃ સ પ્રધ્વંસઃ,
સ્વભાવાન્તરાત્સ્વભાવવ્યાવૃત્તિરન્યાપોહઃ કાલત્રયાપેક્ષાસમાવોડ્યત્યંતાભાવઃ।”

—અષ્ટસહસ્ત્રી : વિદ્યાનન્દિ, પૃષ્ઠ ૧૦૯.

જિજ્ઞાસુ:- જી હા, આવી ગયું.

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- જો આવી ગયું તો બતાવો કે શરીર અને જીવમાં કયો અભાવ છે ?

જિજ્ઞાસુ:- અત્યંતાભાવ.

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- અત્યંતાભાવ કેમ ?

જિજ્ઞાસુ:- કેમ કે એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે અને બીજું જીવ દ્રવ્ય છે અને બે દ્રવ્યોની વચ્ચે જે અભાવ હોય તેને જ અત્યંતાભાવ કહે છે.

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- પુસ્તક અને ઘડામાં કયો અભાવ છે ?

જિજ્ઞાસુ:- અન્યોન્યાભાવ, કેમ કે પુસ્તક અને ઘડો-બન્ને પુદ્ગલ દ્રવ્યની વર્તમાન પર્યાયો છે.

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- “આત્મા અનાદિ કેવલજ્ઞાનપર્યાયમય છે” એમ માનનારા કયો અભાવ માનતા નથી ?

જિજ્ઞાસુ:- પ્રાગભાવ, કેમ કે કેવલજ્ઞાન જ્ઞાનગુણની પર્યાય છે, તેથી કેવલજ્ઞાન થવા પહેલાંની મતિજ્ઞાનાદિ પર્યાયોમાં તેનો અભાવ છે.

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- “આ વર્તમાન રાગ મને જીવનભર હેરાન કરશે” એમ માનનારાઓએ કયો અભાવ ન માન્યો ?

જિજ્ઞાસુ:- પ્રધ્વંસાભાવ, કેમ કે વર્તમાન રાગનો ભવિષ્યની ચારિત્રગુણની પર્યાયોમાં અભાવ છે, તેથી વર્તમાન રાગ-દ્વેષ ભવિષ્યના રાગ-દ્વેષનું કારણ બની શકે નહીં.

શંકાકાર:- આ ચાર પ્રકારના અભાવોને સમજવાથી શું લાભ છે ?

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- અનાદિથી મિથ્યાત્વાદિ મહાપાપ કરનાર આત્મા પુરુષાર્થ કરે તો વર્તમાનમાં તેનો અભાવ કરીને સમ્યક્ત્વાદિ ધર્મ-દશા પ્રગટ કરી શકે છે, કેમ કે વર્તમાન પર્યાયનો પૂર્વ પર્યાયોમાં અભાવ છે. તેથી પ્રાગભાગ સમજવાથી “હું પાપી છું, મેં ઘણાં પાપો કર્યાં છે, હું કેવી રીતે તરી શકું?” ઈત્યાદી હીન ભાવના નીકળી જાય છે. એ જ પ્રમાણે પ્રધ્વંસાભાવ

સમજવાથી એમ જ્ઞાન થઈ જાય છે કે વર્તમાનમાં ગમે તેવી દીન-હીન દશા હોય પણ ભવિષ્યમાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ દશા પ્રગટ થઈ શકે છે, કેમ કે વર્તમાન પર્યાયનો આગામી પર્યાયોમાં અભાવ છે, તેથી વર્તમાન પામરતા દેખીને ભવિષ્ય સંબંધી નિરાશ ન થતાં સ્વસન્મુખ થવાનો પુરુષાર્થ પ્રગટ કરવાનો ઉત્સાહ જાગૃત થાય છે.

જિજ્ઞાસુ:- અન્યોન્યાભાવ અને અત્યંતાભાવ સમજવાથી શું લાભ છે ?

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યનું કર્તા-હર્તા નથી કેમ કે તેમનામાં પરસ્પર અત્યંતાભાવ છે. એમ સમજવાથી “બીજો મારું બૂરું કરી દેશે” એવો અનંત ભય નીકળી જાય છે અને “બીજા મારું ભલું કરી દેશે” એવી પરાધીનતાની વૃત્તિ નીકળી જાય છે. એ જ પ્રમાણે અન્યોન્યાભાવ જાણવાથી પણ સ્વાધીનતાનો ભાવ જાગૃત થાય છે, કેમ કે જ્યારે એક પુદ્ગલની પર્યાય બીજા પુદ્ગલની પર્યાયથી પૂર્ણ ભિન્ન અને સ્વતંત્ર છે તો પછી આ આત્માથી તો ભિન્ન છે જ.

આ પ્રમાણે ચારેય અભાવોને સમજવાથી સ્વાધીનતાનો ભાવ જાગૃત થાય છે, પરની આશા સંબંધી ઈચ્છા નષ્ટ થઈ જાય છે, ભયનો ભાવ નીકળી જાય છે, ભૂતકાળ અને વર્તમાનનાં નબળાઈ અને વિકાર દેખીને ઉત્પન્ન થવાવાળી દીનતા સમાપ્ત થઈ જાય છે અને સ્વસન્મુખ થવાનો પુરુષાર્થ જાગૃત થાય છે.

આશા છે કે આ જાણવાથી શું લાભ છે તે તમારી સમજમાં આવી ગયું હશે.

જિજ્ઞાસુ:- આવી ગયું! ઘણી સારી રીતે સમજમાં આવી ગયું!!

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- આવી ગયું, તો બતાવો કે “શરીર જાડું-તાજું હોય તો અવાજ પણ બુલંદ હોય છે” એમ માનનાર શું ભૂલ કરે છે ?

જિજ્ઞાસુ:- તે અન્યોન્યાભાવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, કેમ કે શરીરનું જાડું-તાજું થવું-એ આહાર વર્ગાણરૂપ પુદ્ગલનું કાર્ય છે અને અવાજનું બુલંદ થવું-એ

ભાષા વર્ગણાનું કાર્ય છે. આ પ્રમાણે અવાજ અને શરીરના જાડા થવામાં અન્યોન્યાભાવ છે.

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- “ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયને કારણે આત્મામાં કેવલજ્ઞાન થાય છે ” એમ માનનારે શું ભૂલ કરી ?

જિજ્ઞાસુ:- તેણે અત્યંતાભાવ જાણ્યો નહીં; કેમ કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ અને આત્મા એ બેમાં અત્યંતાભાવ છે, તો પછી એક દ્રવ્યના કારણે બીજા દ્રવ્યમાં કાર્ય કેવી રીતે થઈ શકે ?

શંકાકાર:- શાસ્ત્રમાં એમ કેમ લખ્યું છે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ?

આચાર્ય સમન્તભદ્ર:- શાસ્ત્રમાં નિમિત્તનું જ્ઞાન કરાવવા માટે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી એમ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ (નિશ્ચય નયથી) વિચાર કરવામાં આવે તો એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના કાર્યનો કર્તા થઈ જ શકતો નથી.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે વસ્તુસ્વરૂપ તો અનેકાન્તાત્મક છે. એકલો ભાવ જ વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી. અભાવ પણ વસ્તુનો ધર્મ છે, એને માન્યા સિવાય વસ્તુની વ્યવસ્થા બનતી નથી. તેથી ચાર અભાવોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજીને મોહ-રાગ-દ્વેષાદિ વિકારોનો અભાવ કરવા પ્રત્યે સાવધાન થવું જોઈએ.

પ્રશ્ન:-

૧. અભાવ કોને કહે છે? તે કેટલા પ્રકારના હોય છે? નામ સાથે લખો.
૨. નીચેનામાંથી પરસ્પર તફાવત બતાવો:-
 - (ક) પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ.
 - (ખ) અન્યોન્યાભાવ અને અત્યંતાભાવ.
૩. અભાવો સમજવાથી શું લાભ થાય ?
૪. અભાવોના સ્વરૂપના સંદર્ભના નીચેનાની સમીક્ષા કરો.

(ક) જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

(ખ) કર્મના ઉદયથી શરીરમાં રોગ થાય છે.

(ગ) આ માણસ ચોર છે કેમ કે એણે સ્કૂલમાં ભણતી વખતે મારું પુસ્તક ચોરી લીધું હતું.

પ. નીચે આપેલ જોડકાંમાં પરસ્પર કયો અભાવ છે ?

(ક) ઈચ્છા અને ભાષા.

(ખ) ચશ્મા અને જ્ઞાન.

(ગ) શરીર અને વસ્ત્ર.

(ઘ) શરીર અને જીવ.

દ. આચાર્ય સમન્તભદ્રનાં વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ સંબંધી પરિચય આપો.

પાઠ ૮

પાંચ પાંડવો

આચાર્ય જિનસેન

(વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ)

પુરાણ ગ્રંથોમાં પદ્મપુરાણ પછી જૈન સમાજમાં જેનો સૌથી વધારે સ્વાધ્યાય થાય છે તે પ્રાચીન પુરાણ છે-હરિવંશપુરાણ. એમાં છાસઠ સર્ગ અને બાર હજાર શ્લોક છે. એમાં બાવીસમા તીર્થંકર ભગવાન નેમિનાથનું ચરિત્ર વિશદરૂપે વર્ણવેલું છે. તદુપરાંત કૃષ્ણ-બલભદ્ર, કૌરવ-પાંડવો વગેરે અનેક ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષોનું ચરિત્ર પણ અત્યંત ખૂબીપૂર્વક આલેખવામાં આવ્યું છે.

એના રચયિતા આચાર્ય જિનસેન છે. આચાર્ય જિનસેન મહાપુરાણના કર્તા ભગવત્ જિનસેનાચાર્યથી ભિન્ન છે. તેઓ પુત્રાટ સંઘના આચાર્ય હતા. પુત્રાટ કર્ણાટકનું પ્રાચીન નામ છે. આ સંઘ કર્ણાટક અને કાઠિયાવાડની નિકટ ૨૦૦ વર્ષ સુધી રહ્યો છે. આ સંઘ પર ગુજરાતના રાજવંશોની વિશેષ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ રહ્યાં છે.

તેમનાં ગુરુનું નામ કીર્તિષેણ હતું અને વર્ધમાન નગરના નન્નરાજ વસતિ નામના મંદિરમાં રહીને તેમણે વિક્રમ સં. ૮૪૦ માં આ ગ્રંથ પૂરો કર્યો હતો. આ ગ્રંથ સિવાય તેમનો બીજો કોઈ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી અને બીજે કયાંય અન્ય ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ પણ મળતો નથી. તેમની અક્ષય કીર્તિ માટે આ એક મહાગ્રંથ પૂરતો છે.

હરિવંશપુરાણના ભાષા ટીકાકાર જયપુરના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પં. દોલતરામજી કાસલીવાલ છે.

આ પાઠ તેમના ઉપરોક્ત સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ હરિવંશપુરાણનો આધાર લઈને લખવામાં આવ્યો છે. પાંડવોના સંબંધમાં વિસ્તારથી માહિતી મેળવવા માટે હરિવંશપુરાણ અને પાંડવપુરાણનું અધ્યયન કરવું જોઈએ.

પાંચ પાંડવો

સુરેશ:- આજે હું તને નહીં છોડું. જ્યાં સુધી પૈસા નહીં આપે ત્યાં સુધી છોડવાનો નથી.

રમેશ:- કેમ નહીં છોડે ?

સુરેશ:- જો પૈસા નહોતા તો શરત શા માટે લગાવી ?

રમેશ:- મેં તો ખાલી એમ જ કહી દીધું.

સુરેશ:- હું કાંઈ ન જાણું, પૈસા કાઢ.

રમેશ:- પૈસા તો છે જ નહીં. ક્યાંથી કાઢું ?

સુરેશ:- (ખમીશ પકડીને) તો પછી શરત શું કરવા લગાવી ?

અધ્યાપક: કેમ ભાઈ રમેશ-સુરેશ! કેમ લડી રહ્યા છો ? સારા છોકરાઓ આ પ્રમાણે લડતા નથી. આપણે આપણાં બધાં કામ શાંતિથી પતાવવાં જોઈએ, લડી-ઝગડીને નહીં.

રમેશ:- જુઓ સાહેબ ! આ મને નાહક જ હેરાન કરી રહ્યો છે.

સુરેશ:- સાહેબ ! એ મારા પૈસા કેમ આપતો નથી ?

અધ્યાપક:- કેમ રમેશ ! તમે એના પૈસા કેમ આપતા નથી ? સારાં બાળકો કોઈની પાસેથી ઉઘાર લઈને તેને આ પ્રમાણે હેરાન ન કરે. તમારે તો માગ્યા વિના એના પૈસા પાછા આપી દેવા જોઈએ. આ પ્રસંગ જ ન આવવો જોઈએ.

રમેશ:- ગુરુજી ! મેં એની પાસેથી પૈસા લીધા જ છે ક્યાં ?

અધ્યાપક:- લીધા નથી, તો પછી એ માગે છે કેમ ?

સુરેશ:- એણે પૈસા તો લીધા નથી પરંતુ શરત તો લગાવી હતી અને હારી પણ ગયો. હવે પૈસા કેમ ન આપે ?

અધ્યાપક:- હા ! તમે જુગાર રમો છો ? સારા છોકરાએ જુગાર કદીય ન રમે.

સુરેશ:- ના સાહેબ ! અમે તો શરત લગાવી હતી. જુગાર કયા રમ્યા છીએ ?

અધ્યાપક:- હાર-જીત પર નજર રાખીને રૂપિયા, પૈસા અથવા કોઈ પ્રકારના ધન વડે રમત રમવી અથવા શરત લગાવીને કોઈ કામ કરવું અથવા દાવ લગાવવો તે જ જુગાર તો છે. તે ખૂબ જ ખરાબ વ્યસન છે; એના ચક્કરમાં ફસાયેલા લોકોનું આત્મહિત તો બહુ દૂર રહ્યું પરંતુ લૌકિક જીવન પણ અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ જાય છે. મહાપ્રતાપી પાંડવોને પણ તેના સેવનથી ઘણી જ મુશીબતો ઉઠાવવી પડી હતી. તેથી આજથી પ્રતિજ્ઞા કરો કે હવે ક્યારેય જુગાર નહીં ખેલીએ, શરત લગાવી કોઈ કામ નહીં કરીએ.

રમેશ:- તે પાંડવો કોણ હતા ?

અધ્યાપક:- ઘણાં વર્ષો પહેલાં આ ભારતવર્ષમાં કુરુજંગલ દેશના હસ્તિનાપુર નગરમાં કુરુવંશી રાજા ધૃતરાજ રાજ્ય કરતા હતા. તેમને ત્રણ રાણીઓ હતી-અંબિકા, અંબાલિકા અને અંબા. ત્રણે રાણીઓથી ક્રમશઃ ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંડુ અને વિદુર નામના ત્રણ પુત્રો થયા. રાજા ધૃતરાજના ભાઈ રુકમણના પુત્રનું નામ ભીષ્મ હતું.

ધૃતરાષ્ટ્રને ગાંધારી નામની રાણીથી દુર્યોધન વગેરે સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા, જેમને કૌરવોના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પાંડુને કુન્તી અને માદ્રી નામની બે રાણીઓ હતી. કુંતીથી કર્ણ નામનો પુત્ર તો પાંડુના ગુપ્ત (ગાંધર્વ) લગ્નથી થયો, જેને અપયશના ભયથી અલગ કરી દેવામાં આવ્યો હતો અને તે અન્યત્ર પાલન-પોષણ મેળવી મોટો થયો તથા યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન ત્રણ પુત્રો પછીથી થયા. માદ્રીથી નકુલ અને સહદેવ બે પુત્રો થયા. પાંડુના પાંચ પુત્રો યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ-પાંચ પાંડવોના નામથી ઓળખાય છે.

સુરેશ:- અમે તો સાંભળ્યું છે કે કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે બહુ મોટું યુદ્ધ થયું હતું ?

અધ્યાપક:- કૌરવો અને પાંડવોમાં રાજ્ય માટે પરસ્પર તંગદીલી વધી ગઈ હતી,

પરંતુ ભીષ્મ, વિદુર અને ગુરુ દ્રોણાચાર્યે વચ્ચે પડીને સમજૂતી કરાવી હતી. અડધું રાજ્ય કૌરવોને અને અડધું રાજ્ય પાંડવોને અપાવ્યું, પરંતુ એમનું માનસિક દ્વન્દ્વ પૂરું થયું ન હતું.

રમેશ:- ગુરુ દ્રોણાચાર્ય કોણ હતા ?

અધ્યાપક:- શું તમે ગુરુ દ્રોણાચાર્યના સંબંધમાં પણ કાંઈ જાણતા નથી? તેઓ ભાર્ગવવંશી ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ આચાર્ય હતા. તેમણે જ કૌરવો અને પાંડવોને ધનુર્વિદ્યા શીખવી હતી. એમનો પુત્ર અશ્વત્થામા હતો, જે એમના જેવો જ ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ હતો.

સુરેશ:- જ્યારે સમજૂતી થઈ ગઈ હતી તો પછી લડાઈ કેમ થઈ ?

અધ્યાપક:- તમને કહ્યું હતું ને કે એમનાં મન સ્વચ્છ થયાં ન હતાં. એક વખતે જ્યારે પાંડવો પોતાના મહેલમાં સુઈ રહ્યા હતા ત્યારે કૌરવોએ એમના ઘરમાં આગ લગાવી દેવડાવી.

રમેશ:- શું આગ લગાવી દેવડાવી? એ તો એમણે ઘણું ખરાબ કામ કર્યું. તો શું પાંડવો એમાં ખાખ થઈ મરી ગયા ?

અધ્યાપક:- ના ભાઈ, ના. સાંભળો. એમણે ખરાબ કામ તો કર્યું જ. આ પ્રકારની હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓથી જ તો દેશ અને સમાજ નાશ પામે છે. પાંડવો તો ભોંયરામાં થઈ બહાર નીકળી ગયા, પરંતુ લોકોએ એમ જાણ્યું કે પાંડવો બળી ખાખ થઈ ગયા. આ હત્યાકાંડથી લોકમાં કૌરવોની ખૂબ નિન્દા થઈ, પરંતુ તેઓ ખુશ હતા. દુર્જનોની પ્રવૃત્તિ જ હિંસામાં આનંદ માનવાની હોય છે.

રમેશ:- પછી પાંડવો ક્યાં ચાલ્યા ગયા ?

અધ્યાપક:- કેટલોક સમય તો તેઓ ગુપ્તવાસમાં રહ્યા અને ફરતાફરતા રાજા દ્રુપદની રાજધાની માકન્દી પહોંચ્યા. ત્યાં રાજા દ્રુપદની પુત્રી દ્રૌપદીનો સ્વયંવર થઈ રહ્યો હતો. તેમાં ધનુષ્ય ચઢાવનારને જ દ્રૌપદી વરશે એવી ઘોષણા કરવામાં આવી હતી. ઉક્ત સ્વયંવરમાં દુર્યોધનાદિ કૌરવો પણ આવ્યા હતા, પરંતુ તે દેવોપુનીત ધનુષ્યને કોઈ પણ ચઢાવી શક્યું નહીં. છેવટે અર્જુને એને સહજ રમતામાત્રમાં ચઢાવી દીધું અને દ્રૌપદીએ અર્જુનના

ગળામાં વરમાળા પહેરાવી દીધી.

રમેશ:- અમે તો સાંભળ્યું છે કે દ્રૌપદી પાંચેય પાંડવોને વરી હતી ?

અધ્યાપક:- ના રે ભાઈ, દ્રૌપદી તો મહાસતી હતી. તેણીએ તો અર્જુનના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી હતી. તેણી તો યુધિષ્ઠિર અને ભીમને જેઠ હોવાથી પિતા સમાન તથા નકુલ અને સહદેવને દિયર હોવાથી પુત્ર સમાન માનતી હતી.

સુરેશ:- તો પછી લોકો એમ શા માટે કહે છે ?

અધ્યાપક:- ભાઈ! વાત એમ છે કે જ્યારે દ્રૌપદી અર્જુનના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી રહી હતી ત્યારે વરમાળાનો દોરો તૂટી ગયો અને થોડાં ફૂલ વિખરાઈને પાસે ઊભેલા બાકીના ચાર પાંડવો પર પણ પડ્યાં અને તેમનાથી બળતરા રાખનારા તથા દ્રૌપદી પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી આવેલા લોકોએ આ અપવાદ ફેલાવી દીધો કે તેણી તો પાંચેય પાંડવોને વરી છે.

પાંડવો બ્રાહ્મણ-વેશમાં હતા. તેથી ત્યાં ઉપસ્થિત રાજાગણ અને દુર્યોધનાદિ કૌરવો કોઈ પણ તેમને ઓળખી શક્યા નહીં. પરંતુ દુર્યોધનને એ ઠીક ન લાગ્યું કે તેમની હાજરીમાં એક સાધારણ બ્રાહ્મણ દ્રૌપદીને વરીને લઈ જાય. તેથી તેણે બધા રાજાઓને ઉશ્કેર્યા કે મહાપ્રતાપી રાજાઓની હાજરીમાં એક સાધારણ વિપ્રને દ્રૌપદી વરે-એ આ બધા રાજાઓનું અપમાન છે.

પરિણામે દુર્યોધન વગેરે ઉપસ્થિત તમામ રાજાગણ અને પાંડવો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું.

ધનુર્ધારી અર્જુનની સામે જ્યારે કોઈ ધનુર્ધારી ટકી શક્યો નહીં ત્યારે સ્વયં ગુરુ દ્રોણાચાર્ય તેની સાથે યુદ્ધમાં ઊતર્યા. સામે ગુરુદેવને ઊભેલા જોઈ, અર્જુન વિનયથી નમ્રીભૂત થઈ ગયો અને ગુરુને નમસ્કાર કરી બાણ દ્વારા પોતાનો પરિચય-પત્ર ગુરુદેવની પાસે મોકલી આપ્યો.

ગુરુદ્રોણને જ્યારે ખબર પડી કે અર્જુન વગેરે પાંડવો હજુ જીવિત છે તો તેમને ખૂબ ખુશી થઈ અને તેમણે બધાને આ સમાચાર કહ્યા. એક વાર ફરીથી ગુરુદ્રોણ અને ભીષ્મ પિતામહે કૌરવો અને પાંડવોમાં મેળ-મેળાપ કરાવી દીધો.

આ પ્રમાણે ફરી પાછો કૌરવો અને પાંડવોનો મેળાપ થયો તથા તેઓ બીજીવાર અડધું અડધું રાજ્ય લઈને હસ્તિનાપુરમાં રહેવા લાગ્યા.

સુરેશ:- ગુરુદેવ! આપે તો પાંડવોની જીગાર રમવાની વાત કહી હતી એ તો આ કથામાં કયાંય આલ્યું જ નહીં.

અધ્યાપક:- હા, સાંભળો! એક દિવસ દુર્યોધન અને યુધિષ્ઠિર શરત લગાવીને જીગાર રમી રહ્યા હતા. એમણે આ જીગારમાં જ ૧૨ વર્ષના રાજ્યને પણ દાવમાં લગાવી દીધું. દુર્યોધન કપટ વડે દાવ જીતી ગયો અને યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવોને ૧૨ વર્ષ માટે રાજ્ય છોડીને અજ્ઞાતવાસમાં રહેવું પડ્યું.

એટલે તો કહ્યું છે કે “શરત લગાવીને કોઈ કામ કરવું અથવા જીગાર રમવો એ બધાં અનર્થોનું મૂળ છે.” આત્માનું હિત ઈચ્છનાર પુરુષે તેનાથી હંમેશા જ દૂર રહેવું જોઈએ, જીઓ! મહાબળધારી અને તે જ ભવમાં મોક્ષ જવાવાળા યુધિષ્ઠિરાદિને પણ એના સેવનના ફળરૂપે ઘણી વિપદાઓનો સામનો કરવો પડ્યો.

રમેશ:- તો પછી એ બાર વર્ષ સુધી કયાં રહ્યા ?

અધ્યાપક:- કોઈ એક સ્થાન પર થોડા જ રહ્યા, વેશ બદલીને જગા-જગાએ ફરતા રહ્યા.

સુરેશ:- અમે સાંભળ્યું છે કે ભીમ ખૂબ બળવાન હતો. તેણે મહાબલી કીચકને ખૂબ માર માર્યો હતો.

અધ્યાપક:- હા, આ ઘટના પણ એમના બારવર્ષીય ગુપ્તવાસના સમયમાં જ બની હતી. જ્યારે તેઓ વિચરતા-વિચરતા વિરાટનગર પહોંચ્યા તો ગુપ્તવેશે જ રાજા વિરાટને ત્યાં જીદી-જીદી કામગીરીઓ પર કામ કરવા લાગ્યા.

યુધિષ્ઠિર પંડિત બનીને, ભીમ રસોયો બનીને, અર્જુન નર્તકી બનીને અને નકુલ તથા સહદેવ અશ્વશાળાના અધિકારી બનીને રહ્યા. દ્રૌપદી પણ માળણ બનીને રહેવા લાગી.

રાજા વિરાટની રાણીનું નામ સુદર્શના હતું અને તેનો ભાઈ ક્રીયક હતો. એણે જ્યારે દ્રૌપદીને જોઈ તો તે તેના પર મોહિત થઈ ગયો. તેણે તો મહાસતી દ્રૌપદીને સાધારણ માળણ માની હતી, તેથી દ્રૌપદીને અનેક પ્રકારનો લોભ દેખાડીને તે પોતાનો ખરાબ ભાવ પ્રગટ કરવા લાગ્યો. દ્રૌપદીએ આ વાત પોતાના જેઠ ભીમને કહી. ભીમે તેને કહ્યું કે તમે એની સાથે બનાવટી સ્નેહભરી વાતો કરીને મળવાનું સ્થાન અને સમય નિશ્ચિત કરી લેજો. પછી બધું હું સંભાળી લઈશ. પાપી ક્રીયકને પોતાના દુષ્ટ ભાવોની સજા મળવી જ જોઈએ.

રમેશ:- પછી શું બન્યું ?

અધ્યાપક:- પછી કહેવું શું ? દ્રૌપદીએ માયાવી સ્નેહ દ્વારા તેની સાથે રાત્રિનો સમય અને એકાન્ત સ્થાન નક્કી કરી લીધાં. પછી ભીમ દ્રૌપદીનાં કપડાં પહેરીને નક્કી કરેલા સ્થાન પર નક્કી કરેલા સમય પહેલાં જ પહોંચી ગયા.

કામાંઘ ક્રીયક જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યો તો દ્રૌપદીને ત્યાં આવેલી જાણીને ખૂબ પ્રસન્ન થયો અને તેની સાથે પ્રેમગોષ્ઠી કરવા લાગ્યો, પરંતુ પ્રેમાલાપની ચેષ્ટાઓનો જવાબ તે પાપીને જ્યારે ભીમના અતિ આકરા મુષ્ઠિ-પ્રહારોથી મળ્યો ત્યારે તે ચકિત થઈ વિહ્વળ બની ગયો. તેણે પોતાની શક્તિ અનુસાર પ્રતિકાર કરવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પણ ભીમની આગળ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં અને તે નિર્મદ અને દીન-દુઃખી થઈ ગયો. એને દીન-દુઃખી દશામાં જોઈને દયાળુ ભીમે ભવિષ્યમાં આવું કામ નહીં કરવાની ચેતવણી આપીને છોડી દીધો. તેને પોતાનાં કરેલાં કામોની સજા મળી ગઈ.

સુરેશ:- ત્યાર પછી પાંડવોનું શું થયું ?

અધ્યાપક:- ત્યાર પછી તેઓ પોતાના મામાને ત્યાં દ્વારિકા જતા રહ્યા. દ્વારકાધીશ કૃષ્ણના પિતા વસુદેવ અને ભગવાન નેમિનાથના પિતા સમુદ્રવિજય પાંડવોના મામા થાય. તેમણે બહેન સાથે આવેલા પોતાના ભાણેજોનો બહુ આદર-સત્કાર કર્યો.

સુરેશ:- ગુરુજી? કૌરવો અને પાંડવોને પરસ્પર બહુ મોટું યુદ્ધ પણ થયું હતું?

અધ્યાપક:- હા, થયું હતું, પરંતુ તે યુદ્ધ માત્ર કૌરવો અને પાંડવોનું જ રહ્યું ન હતું. તે યુદ્ધમાં તો આખું ભારતવર્ષ સંડોવાયું હતું, કેમ કે તે યુદ્ધમાં પાંડવોની સાથે નારાયણ શ્રીકૃષ્ણ અને કૌરવોની સાથે પ્રતિનારાયણ જરાસંઘ જોડાયા હતા, તેથી તે યુદ્ધે નારાયણ અને પ્રતિનારાયણના મહાયુદ્ધનું રૂપ લઈ લીધું હતું. જ્યારે એ યુદ્ધમાં નારાયણ શ્રીકૃષ્ણનો વિજય થયો અને તેઓ ત્રિખંડી અર્ધચક્રવર્તી રાજા થયા એટલે પાંડવોને સ્વાભાવિક રીતે જ હસ્તિનાપુરના મહામંડળેશ્વરનું પદ પ્રાપ્ત થયું. યુધિષ્ઠિર ગંભીર પ્રકૃતિના સહજ ધર્માનુરાગી ન્યાયવંત રાજા હતા, તેથી તેઓ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના નામથી ઓળખાય છે. ભીમમાં શારીરિક બળ અતુલ હતું તથા તેઓ મહાવિદ્યામાં અજોડ હતા અને અર્જુન પોતાની બાણવિદ્યામાં જગ-પ્રસિદ્ધ ધનુર્ધર હતા. તેઓ બહુ કાળ સુધી શાન્તિપૂર્વક રાજ્ય-સુખ ભોગવતા રહ્યા.

રમેશ:- પછી ?

અધ્યાપક:- પછી શું? ઘણા વખત પછી દ્વારિકા-દાહની ભયંકર ઘટનાથી એમનું હૃદય હ્યમચી ઊઠ્યું અને એમનું ચિત્ત સંસારથી ઉદાસ થઈ ગયું. એક દિવસે તે વિરક્ત-હૃદય પાંડવો ભગવાન નેમિનાથની વંદના માટે પરિવાર સહિત તેમના સમવસરણમાં ગયા. ત્યાં ભગવાનની દિવ્ય-ધ્વનિ સાંભળીને એમનો વૈરાગ્ય વિશેષ પ્રબળ થયો. દિવ્ય-ધ્વનિમાં એમ આવી રહ્યું હતું કે ભોગોમાં સાચું સુખ નથી, સાચું સુખ આત્મામાં છે. આત્માનું હિત તો આત્માને સમજીને તેનાથી ભિન્ન સમસ્ત પર પદાર્થોથી મમત્વ હટાવી જ્ઞાન-સ્વભાવી આત્મામાં એકાગ્ર થવામાં છે. લૌકિક લાભ-હાનિ તો પુણ્ય-

પાપનો ખેલ છે, એમાં આત્માનું હિત નથી. આ આત્મા વ્યર્થ જ પુણ્યના ઉદયમાં હર્ષ અને પાપના ઉદયમાં વિષાદ માને છે. મનુષ્યભવની સાર્થકતા તો સમસ્ત જગતથી મમત્વ હઠાવી આત્મકેન્દ્રિત થવામાં જ છે.

ભગવાનની દિવ્ય-વાણી સાંભળીને પાંચેય પાંડવોએ તે જ સમયે ભગવાન પાસે ભવભ્રમણનો નાશ કરનારી દિગંબરી દીક્ષા ધારણ કરી તથા તેમની માતા કુંતી, દ્રૌપદી, સુભદ્રા વગેરે અનેક રાણીઓએ આર્જિકા રાજમતી (રાજુલ)ની પાસે આર્જિકાનાં વ્રતનો સ્વીકાર કર્યો.

સુરેશ:- પછી ?

અધ્યાપક:- પછી શું ? પાંચેય પાંડવ-મુનિરાજ આત્મ-સાધનામાં તત્પર બની ઘોર તપશ્ચરણ કરવા લાગ્યા. એક દિવસે તેઓ શત્રુંજય પર્વત પર ધ્યાન-મગ્ન હતા. તે વખતે ત્યાં દુર્યોધનનો વંશજ યવરોધન આવ્યો અને પાંડવોને ધ્યાનાવસ્થ મુદ્રામાં જોઈ, તેનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે આ તે જ દુષ્ટ પાંડવો છે, જેમણે મારા પૂર્વજ દુર્યોધન વગેરે કૌરવોની દુર્દશા કરી હતી. હમણાં તેઓ નિઃસહાય છે, હથિયાર-વિહીન છે, આ સમયે એમનો બદલો લેવો જોઈએ અને એમને એમના કર્યાની મજા ચખાડવી જોઈએ. એમ વિચારીને તે દુષ્ટે લોઢાનાં ઘરેણાં બનાવીને તેને આગમાં તપાવી લાલચોળ કર્યા અને પાંચેય પાંડવોને ધ્યાનાવસ્થામાં પહેરાવીને કહેવા લાગ્યો, દુષ્ટો ! તમારા કરેલા કામની મજા ચાખો.

રમેશ:- અરે ! શું કહ્યું ! એ દુષ્ટે પાંડવોને સળગાવી દીધા ?

અધ્યાપક: તે મહામુનિ પાંડવોને તો શું સળગાવે, તે પોતે જ દેવની આગમાં બળી રહ્યો હતો. તેણે પહેરાવેલાં ગરમ લોઢાનાં આભૂષણોથી પાંડવોની કાયા અવશ્ય બળી રહી હતી, પરંતુ તેઓ પોતે તો જ્ઞાનાનંદ-સ્વભાવી આત્મામાં લીન હતા અને આત્મ-લીનતાની અપુર્વ શીતળતામાં અનંત શાંત હતા તથા ધ્યાનની જ્વાળાથી શુભાશુભ ભાવોને ભસ્મ કરી રહ્યા હતા.

સુરેશ:- પછી શું થયું? શું તેઓ બળીને ખાખ થઈ ગયા?

અધ્યાપક:- હા, એમનો પાર્થિવ દેહ તો બળીને ખાખ થઈ ગયો. સાથે જ ત્રણ પાંડવો-યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન તો ક્ષપક શ્રેણીએ આરોહણ કરી આઠ કર્મોને પણ ભસ્મ કરી દીધાં અને કેવળજ્ઞાન પામીને શત્રુંજય પર્વતથી સિદ્ધપદ પ્રાપ્ત કર્યું. તથા નકુલ અને સહદેવે દેવાયુનો બંધ કરી સર્વાર્થસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. તેઓ પણ ત્યાંથી ચ્યવીને મનુષ્ય-ભવ ધારણ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરશે.

રમેશ:- ઠીક! તો શત્રુંજય એટલા માટે સિદ્ધક્ષેત્ર કહેવાય છે, કેમ કે ત્યાંથી ત્રણ પાંડવો મોક્ષ પધાર્યા હતા. આ શત્રુંજય ક્યાં આવેલો છે?

અધ્યાપક:- હા ભાઈ, તે ગુજરાત રાજ્યના સૌરાષ્ટ્ર વિભાગમાં ભાવનગરની પાસે આવેલો છે. તેને પાલીતાણા પણ કહે છે.

સુરેશ:- સોનગઢની પાસે. સોનગઢ તો હું ગયો હતો. ભાવનગરની પાસે જ તો સોનગઢ છે.

અધ્યાપક:- હા, ભાઈ, સોનગઢથી કુલ ૨૨ કિલોમીટર દૂર શત્રુંજય પર્વત છે. તેની વંદના આપણે અવશ્ય કરવી જોઈએ તથા પાંડવોના જીવનમાંથી બોધ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

સુરેશ:- હા, હવે હું સમજ્યો કે આત્મ-સાધના સિવાય લૌકિક હારજીતનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી. આત્માની સાચી જીત તો મોહ-રાગ-દ્વેષને જીતવામાં છે.

રમેશ:- અને જુગારના વ્યસનમાં પડીને મહાપરાક્રમી પાંડવોને પણ અનેક વિપત્તિઓ સહન કરવી પડી, તેથી આપણે કોઈ પણ કામ શરત લગાવીને નહીં કરવું જોઈએ.

અધ્યાપક:- બહુ જ સરસ. આજે તમે સાચો અને સાર્થક પાઠ ભણ્યા.

પાઠ ૯

ભાવના બત્રીસી

આચાર્ય અમિતગતિ^૧

(વ્યક્તિત્વ અને કર્તૃત્વ)

વિક્રમની અગિયારમી સદીના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય અમિતગતિને વાક્યપતિરાજ મુંજની રાજસભામાં સન્માનની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવતા હતા. રાજા મુંજ ઉજ્જૈનીના રાજા હતા, તેઓ પોતે મહાન વિદ્વાન અને કવિ હતા. આચાર્ય અમિતગતિ બહુશ્રુત વિદ્વાન અને વિવિધ વિષયોના ગંધર્વ-નિર્માતા હતા. તેમણે રચેલા બધા જ ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં છે. તેમણે પોતાનો પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ “સુભાષિત રત્નસંદોહ” વિ. સં. ૧૦૫૦ માં તથા “ધર્મપરીક્ષા” વિ. સં. ૧૦૭૦ માં પૂરા કર્યા હતા. તેમના ગ્રંથોની વિષયવસ્તુ અને ભાષા-શૈલી સરળ, સુબોધ અને રોચક છે. એમની નીચેની રચનાઓ ઉપલબ્ધ છે- સુભાષિત રત્ન-સંદોહ, ધર્મપરીક્ષા, ભાવના-દ્વાત્રિંશતિકા, પંચસંગ્રહ, ઉપાસકાચાર, આરાધના, સામાયિક પાઠ પણ એમની રચનાઓ છે.

“સુભાષિત રત્નસંદોહ” એક સુભાષિત ગ્રંથ છે. એમાં ૩૨ પ્રકરણ અને ૮૨૨ છંદ છે. સુભાષિત નીતિ સાહિત્યમાં એનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. સુભાષિત પ્રેમીઓએ એનું અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

“ધર્મ પરીક્ષા” સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પોતાની પદ્ધતિનો એક નિરાળો ગ્રંથ છે. એમાં પુરાણોની અટપટી અસંગત કથાઓ અને માન્યતાઓને મનોરંજક રૂપે રજૂ કરીને અવિશ્વસનીય સિદ્ધ કરી છે. આ ૧૮૪૫ છંદોનો ગ્રંથ છે. તત્ત્વ-પ્રેમીઓએ તેનું અધ્યયન અવશ્ય કરવું જોઈએ.

આ પાઠ તેમની ભાવના-દ્વાત્રિંશતિકાનો હિંદીમાં પદ્માનુવાદ છે અને તે પં. યુગલકિશોરજી ‘યુગલ’ કોટાવાળાએ કરેલો છે.

૧. જૈન સાહિત્ય અને ઇતિહાસ : નાથૂરામ પ્રેમી પૃષ્ઠ ૨૭૫.

भावना बत्रीसी

- प्रेम भाव हो सब जवों से, गुणी जनों में इर्ष प्रभो;
करुणा-श्रोत बड़े दुषियों पर, दुर्जन में मध्यस्थ विभो. १.
- यह अनंत बल-शील आत्मा, हो शरीर से भिन्न प्रभो;
ज्यों होती तलवार म्यान से, वह अनंत बल हो मुजकी. २.
- सुख-दुःख वैरी-बन्धु वर्ग में, कांय-कनक में समता हो;
वन-उपवन प्रासाद^१-कुटी में, नडी भेद नडी ममता हो. ३.
- जिस सुंदरतम पथ पर चलकार, जते मोह मान मन्मथ^२;
वह सुंदर पथ ही प्रभु! मेरा, बना रहे अनुशीलन पथ. ४.
- अकेन्द्रिय आदिक प्राणी की, यहि मैंने हिंसा की हो;
शुद्ध हृदय से कहता हूँ वह, निष्कल हो दुष्कृत्य प्रभो. ५.
- मोक्षमार्ग प्रतिकूल^३ प्रवर्तन, जो कुछ किया कपायो से;
विषय^४-गमन सब कालुष मेरे, मिट जावे सद्भावों से. ६.
- यतुर वैद्य विक्षत^५ करता, त्यों प्रभु! मैं भी आदि उपॉत;
अपनी निंदा आलोचन से, करता हूँ पापों को शांत. ७.
- सत्य अहिंसादिक व्रत में भी, मैंने हृदय मलिन किया;
व्रत विपरीत-प्रवर्तन करके, शीलायरण^६ विदीन^७ किया. ८.
- कभी वासना^८ की सरिता का, गहन^९ सलिल मुज पर छाया;
पी पीकर विषयों की मदिरा, मुजमें पागलपन आया. ९.

१. महल, २. कामदेव, ३. विरुद्ध, ४. छोटा मार्ग, ५. नष्ट, ६. सदाचार,
७. लोप, ८. इंद्रिय-विषयोंकी याह, ९. गहरा.

मैंने छली और मायावी, हो असत्य-आयरण किया;
पर-निन्दा गाली युगली जो, मुंह पर आया वमन किया. १०.
निरभिमान उज्ज्वल मानस हो, सदा सत्य का ध्यान रहे;
निर्मल-जल की सरिता सदृश, हिय में निर्मल ज्ञान बहे. ११.
मुनि यक्षी^१ शक्षी^२ के हिय में, जिस अनंत का ध्यान रहे;
गाते वेद पुराण जिसे वह, परम देव मम हृदय रहे. १२.
दर्शन-ज्ञान स्वभावी जिसने, सब विकार ही वमन किये;
परम ध्यान गौर परमात्म, परम देव मम हृदय रहे. १३.
जो भव-दुःख का विध्वंसक है, विश्व-विलोकी^३ जिसका ज्ञान;
योगी-जन के ध्यानगम्य वह, उसे हृदय में देव महान. १४.
मुक्ति-मार्ग का दिग्दर्शक है, जन्म मरण से परम अतीत^४;
निष्कलंक त्रैलोक्य-दर्शी वह, देव रहे मम हृदय समीप. १५.
निष्पल विश्व के वशीकरण वे, राग रहे ना द्वेष रहे;
शुद्ध अतीन्द्रिय ज्ञानस्वरूपी, परम देव मम हृदय रहे. १६.
देव रहा जो निष्पल विश्व को, कर्म-कलंक-विहीन विचित्र;
स्वच्छ विनिर्मल निर्विकार वह, देव करे मम हृदय पवित्र. १७.
कर्म-कलंक अधूत न जिसका, कभी छू सके दिव्य प्रकाश;
मोह तिमिर को भेद यला जो, परम शरण मुझको वह आस^५. १८.
जिसकी दिव्य ज्योति के आगे, झीका पड़ता सूर्य प्रकाश;
स्वयं ज्ञानमय स्वपर-प्रकाशी, परम शरण मुझको वह आस. १९.
जिसके ज्ञानरूप दर्पण में, स्पष्ट जलकते सभी पदार्थ;
आदि अंत से रहित शांत शिव, परम शरण मुझको वह आस. २०.

१. यक्षवती, २. छन्द, ३. संपूर्ण विश्व को जलनेवाला, ४. रहित, ५. देव.

जैसे अग्नि जलाती तरु को, तैसे नष्ट हुअे स्वयमेव;
भय-विषाद चिंता सब जिसके, परम शरण मुजको वह देव. २१.
तृण यौकी शिल^१ शैल-शिख^२ नही, आत्म-समाधि के आसन;
संस्तर पूजा संघ सम्मिलन, नही समाधि के साधन. २२.
छष्ट-वियोग^३ अनिष्ट-योग^४ में विश्व मनाता है मातम^५.
हेय^६ सभी है विश्व-वासना, उपादेय^७ निर्मल आतम. २३.
बाह्य जगत कुछ भी नही मेरा, और न बाह्य जगत का मैं;
यह निश्चय कर छोड बाह्य को, मुक्ति हेतु नित स्वस्थ रहें. २४.
अपनी निधि तो अपने में है, बाह्य वस्तु में व्यर्थ प्रयास;
जग का सुभ तो मृगतृष्णा है, जूँठे हैं उसके पुरुषार्थ. २५.
अक्षय है शाश्वत^८ है आत्मा, निर्मल ज्ञानस्वभावी है;
जो कुछ बाहर है सब पर है, कर्माधीन विनाशी है. २६.
तन से जिसका अक्य नही, हो सुत तिय मित्रों से कैसे;
यर्म दूर होने पर तन से, रोम-समूह रहें कैसे. २७.
महा कष्ट पाता जो करता, पर पदार्थ जड-देह संयोग;
मोक्ष-मडल का पथ है सीधा, जड^९ येतन का पूर्ण वियोग^{१०}. २८.
जो संसार पतन के कारण, उन विकल्प जालों को छोड;
निर्विकल्प निर्द्वंद्व^{११} आत्मा, फिर फिर लीन उसी में हो. २९.
स्वयं किये जो कर्म शुभाशुभ, इल निश्चय ही वे देते;
करे आप इल देय अन्य* तो, स्वयं किये निष्फल होते. ३०.

१. शिला, २. पर्वत की चोटी होना, ३. प्रिय पदार्थों का बिछुड जाना,
४. अप्रिय पदार्थों का संयोग, ५. शोक, ६. त्याज्य, ७. ग्रहण करने योग्य,
८. सतत रहनेवाला, ९. अज्व शरीरादिक, १०. अलग हो जाना, ११. संसार के
जगडों से रहित.

* कार्य स्वयं करे अने पोते करेलां कर्मों (कार्यों)नुं इल भीजाने आधीन होय
तो संसारमां पुरुषार्थ करवानुं कांछ महत्त्व रहेतुं नथी.

अपने कर्म सिवाय कुछ को; कोछ न इल देता कुछ भी;
'पर देता है' यह विचार तज, स्थिर हो छोड प्रमादी बुद्धि. उ१.
निर्मल सत्य शिवं सुंदर है, 'अमितगति' वह देव मझान;
शाश्वत निज में अनुभव करते, पाते निर्मल पद निर्वाण. उ२.

प्रश्न:-

१. उपरोक्त भावनामांथी आपने मनपसंद अवा कोछ पण बे छंद अर्थसङ्घित लपो.
२. आचार्य अमितगतिनां व्यक्तित्व अने कर्तृत्व संबंधी परियय आपो.

શ્રી વીતરાગ-વિજ્ઞાન વિદ્યાપીઠ પરીક્ષા બોર્ડ

એ-૪ બાપૂનગર, જયપુર-૪ (રાજસ્થાન)

શીતકાલીન પરીક્ષા, ૧૯૭૩.

દ્વિતીય પ્રશ્નપત્ર

વિશારદ પ્રથમ ખંડ (પ્રથમ વર્ષ)

તત્ત્વજ્ઞાન પાઠમાલા ભાગ ૧

સમય : ૩ કલાક

પૂર્ણાંક: ૧૦૦

નોંધ:-બધા જ પ્રશ્નોના ગુણ સરખા છે. શુદ્ધતા અને સ્વચ્છતા ચાર ગુણ અલગ છે.

૧. નીચેનામાંથી કોઈ ચારની પરિભાષા લખો:-

- (ક) ક્ષાયિક ભાવ, (ખ) અનુમતિત્યાગ પ્રતિમા, (ગ) અતિવ્યાસિ,
(ઘ) અત્યંતાભાવ, (ડ) અલક્ષ્ય, (ય) અન્યોન્યાભાવ.

૨. કોઈ ચાર પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો:-

- (ક) શુભભાવ (પુણ્ય) ને મુક્તિનું કારણ માનવામાં કયા કયા તત્ત્વ સંબંધી ભૂલો થાય અને કેમ ? સ્પષ્ટ કરો.
(ખ) જીવના અસાધારણ ભાવો કેટલા અને કયા કયા છે ? નામ સહિત લખો.
(ગ) અભાવોને સમજવાથી શું લાભ છે ?
(ઘ) શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ? જો ના, તો પછી એમ શા માટે કહેવાય છે ?
(ડ) ' કેવલજ્ઞાન ' અથવા ' મતિશ્રુતજ્ઞાન ' ને જીવનું લક્ષણ માનવામાં શું દોષ છે ?
(ય) પાંચ ભાવોમાં હેય, જ્ઞેય, ઉપાદેય બતાવો.

૩. કોઈ ચારનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.

- (ક) પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ.
(ખ) ઔદયિકભાવ અને પારિણામિક ભાવ.
(ગ) ક્ષુલ્લક અને ઐલક.
(ઘ) નિશ્ચય પ્રતિમા અને વ્યવહાર પ્રતિમા
(ડ) લક્ષણ અને લક્ષણભાસ.
(ય) સ્વર્ગસુખ અને મુક્તિસુખ.

૪. સુખ શું છે ? આ વિષય પર એક નિબંધ લખો.

૫. (ક) સીમંધર પૂજનનું ફળ અથવા અક્ષતનો છંદ અર્થ સાથે લખો.

(ખ) ભાવના બત્રીસીના કોઈ બે છંદ અર્થ સહિત લખો.

૬. નીચેના પૈકી કોઈ બે ગ્રંથકારોનો પરિચય આપો:-

પંડિત બનારસીદાસ, આચાર્ય સમન્તભદ્ર, અભિનવ ધર્મભૂષણ યતિ.